

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav českých dějin

Diplomová práce

Bc. Ilona Boháčková

Fenomén smrti v československých legiích v Rusku v letech 1914–1920

**The phenomenon of death in the Czechoslovak legions in Russia in the
years 1914–1920**

Praha 2014

Vedoucí práce:

Prof. PhDr. Ivan Šedivý CSc.

Ráda bych na tomto místě poděkovala svému vedoucímu práce Prof. PhDr. Ivanu Šedivému CSc. za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Fenomén smrti v československých legiích v Rusku v letech 1914–1920“ vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28. července 2014

.....

podpis

ABSTRAKT

Téma předkládané diplomové práce vychází z metodologického konceptu historické antropologie, dějin mentalit a každodennosti. Cílem práce je pokusit se formou sondy do života československých legionářů zodpovědět otázku, co v životě vojáků znamenala smrt, která byla všude kolem nich, jak se vyrovnávali se strachem, bolestí a utrpením, jak vnímali násilí, jež se stalo nezbytnou součástí jejich válečného světa.

Vlastním tématem je tedy ucelený pohled na umírání a smrt československých legionářů na ruské frontě během první světové války, zpracovávané především na základě analýzy historických pramenů, uložených z velké části ve fondech Vojenského ústředního archivu a Vojenského historického archivu, a studiu ego- dokumentů (korespondence, deníků a osobních záznamů konkrétních aktérů války).

První část práce zkoumá různé podoby a formy smrti: na frontě, v polních lazaretech či nemocnicích, smrt dobrovolnou i smrt z trestu. Druhá část rekonstruuje pocity a nálady bojujících mužů ve vztahu ke smrti, jakým způsobem ji přijímali a vnímali, analyzuje stresové faktory, jimž museli vojáci Velké války čelit, a zkoumá možnosti obrany proti válečnému stresu a smrti jako takové. Třetí část práce přibližuje skutečnosti týkající se manipulace s mrtvými těly, způsoby a možnosti pohřbívání a záležitosti ohledně pozůstalostí. Práce se také zamýšlí nad podstatou lidského života a úctě k jeho nejtíživější podobě – ke smrti.

Klíčová slova: legie, první světová válka, Rusko, smrt, pohřeb, zdravotnictví

ABSTRACT

The topic of the submitted diploma thesis originates from the methodological concept of both historical anthropology and history of mentality as well as everyday life history. The aim of the thesis is the attempt to find a reply to the question what death meant in the lives of soldiers, in what ways they were coping with fear, pain, suffering, in what ways they perceived violence – the inevitable part of their wartime world.

The topic of the thesis itself is a complex view of dying and death of Czechoslovak legionaries on the Russian frontline during the First World War, processed mainly on the basis of analysis of historic resources, stored in both the Central Military Archive and Historical Military Archive and on study of ego-documents (correspondence, diaries and personal records of particular participants of the war).

In the first part the variety of forms of death have been analysed: death at the battlefield, death in field hospitals, voluntary death or death as a punishment. The second part deals with feelings and mood of fighting men in relation to death, how they accepted it and were able to cope with it, it analyses stress factors, which soldiers had to face and it studies possibilities of defence against the stress of war and death. The third part brings closer the facts concerning manipulation with dead bodies, ways and possibilities of funerals, inheritance issues etc. The thesis also thinks about the essence of human life and about respect to its most difficult period – to death.

Key words: legion, the First World War, Russia, death, funeral, health care

Obsah

Seznam zkratk.....	7
Úvod.....	9
Prameny a literatura	10
1 Podoby smrti.....	18
1. 1 Smrt na bojišti	18
1. 2 Umírání v nemocnicích	27
1. 2. 1 Infekční onemocnění.....	29
1. 2. 2 Zdravotní služba.....	34
1. 3 Smrt dobrovolná a z trestu	38
1. 3. 1 Sebevraždy	39
1. 3. 2 Nešťastné náhody	42
1. 3. 3 Popravy.....	44
2 Zapomenout na smrt.....	50
2. 1 Stresové faktory	50
2. 2 Obranné mechanismy.....	57
2. 2. 1 Humorem proti strachu.....	63
2. 2. 2 Ve dvou se to lépe táhne.....	65
2. 2. 3 Zapomnění na dně láhve.....	69
3 Hroby a pohřbívání.....	71
3. 1 Okolnosti pohřebního aktu	72
3. 2 Sochařské dílny.....	77
Závěr	80
Seznam použitých pramenů a literatury	84
Seznam příloh	92
Přílohy	95

Seznam zkratk

Vojenský ústřední archiv a Vojenský historický archiv	VÚA/VHA
Odbočka Československé národní rady	OČSNR
Informačně osvětový odbor	IOO
Ústřední výbor pro veřejné blaho	ÚVPVB
Literární archiv Památníku národního písemnictví	LA PNP
Ministerstvo vojenství	MV

Jdem ztrmáceni polemi
a cestami konce není.
Jsme v horách, sněhem zaváti
a děl jen slyšet hřmění.
Za každým keřem číhá smrt
a hrob nás vítá tmavý.
Však přece na očích nám trne
náš obraz cti a slávy.

V zákopech mrzneme, zmíráme
již celý ten čas dlouhý
šrapnely hučí nad hlavou
a duši mučí touhy.
Ve svitu kulí, jeku děl
myšlenky táhnou domů
na očích duše obrazy tkví
svatovítského domu.

Kříž prostý někde u lesa
nám kamarádi vztýčí
a tráva měkká, zelená
pod lipkou na nás vzklíčí.
A přec, až budem umírat,
uprostřed bitvy vřavy,
nám v horečce se bude zdát
o městě české slávy.¹

¹ PRCHAL, Vítězslav a kol.: Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16. – 19. století, Pardubice, 2011, s. 198.

Úvod

Už v prvních letech Velké války se v Rusku začaly vytvářet předpoklady pro vznik samostatné československé mezinárodně uznané armády. Český národ si našel cestu k aktivní účasti ve válce a snažil se tak zajistit co nejvýhodnější postavení v poválečné Evropě. Mnohé publikace se zabývají hrdinskými skutky příslušníků československých legií, válečnými úspěchy a důležitou rolí, kterou sehráli při vzniku republiky. Statistiky uvádí nejen počty bojujících, ale i mrtvých a nezvěstných. Je třeba si však uvědomit, že každé jednotlivé číslo představuje člověka - člověka, který měl svůj život, svou rodinu, práci, své radosti i bolesti, víru i naději. Většina z nich vstoupila do války nedobrovolně, proti své vůli. Původně zemědělci, dělníci, úředníci, řemeslníci, milující otcové rodin byli najednou postaveni se zbraní v ruce proti jiným zemědělcům, řemeslníkům a příkladným synům a otcům a na příkaz ničili, vraždili a zabíjeli, trpěli a umírali. Nikdo se jich neptal, byli nuceni vyrovnat se s novou životní situací.

Hodně toho víme o válkách jako o mocensko-politických konfliktech. Jsme informováni o počtu mrtvých a o rozsahu škod. Na druhé straně toho víme velmi málo o vnitřních mechanismech, které dokázaly zmobilizovat stále vyšší a vyšší počet zabíjejících vojáků. Vojenská služba vytrhla muže z jejich prostředí, připravila je o domov, rodinu, přátele, sociální jistoty, vrhla je do světa, v němž měl jejich dosavadní status mizivou hodnotu a především - byli nuceni riskovat svůj vlastní život. Špína, vši, krysy, nedostatek soukromí, únava, málo spánku, fyzické vyčerpání, nemoci a všudypřítomné umírání. Co znamenaly válka, smrt a násilí pro jednotlivce? Jak se vojáci vyrovnávali s tvrdou realitou válečného života, strachem a bolestí, se smrtí, s níž se potkávali na každém kroku?

Téma předkládané práce vychází z metodologického konceptu historické antropologie, dějin mentalit a každodennosti. Cílem je přiblížit válečnou zkušenost československých legionářů a pokusit se zodpovědět otázky, jak muži vnímali smrt, jíž rozdávali a byli nuceni přijímat, jakým způsobem bojovali proti strachu, únavě a bolesti, jak čelili násilí, jež představovalo děsivou kulisu jejich válečného světa.

Práce se primárně zaměřuje na poněkud opomíjená témata, zaznamenává jednání konkrétního člověka a do popředí zájmu staví subjektivní zkušenost. Klade si otázky po významu událostí, reflektuje individuální vůli jednotlivce a zasazuje ho do středu historické

analýzy. Podstatné je sebecit'ování člověka a orientace na jeho fyzickou zkušenost a vnímání procesů během první světové války.

Na základě antropologických pracovních postupů se práce pokouší osvětlit mezilidské vztahy ve víru Velké války, na jednotlivých příkladech se snaží dešifrovat subjektivní duševní pochody, pocity a vjemy, které formovaly prožitek řadového vojáka. Silná stránka historické antropologie spočívá hlavně v rozboru a rekonstrukci životních souvislostí a v popisu světa zkušenosti obyčejných lidí. Výsledky nezávisejí pouze na způsobu kladení otázek, podstatný význam mají i prameny s potřebnou vypovídací hodnotou, které podávají svědectví o každodenním životě jednotlivců.

Vlastním tématem práce je tedy vztah člověka k různým podobám umírání a smrti v časovém rozsahu doby první světové války v oblasti ruské fronty. V centru zájmu jsou různé podoby smrti, manipulace s mrtvými těly, hroby a způsoby pohřbívání, stresové faktory formující osobnost vojáka a způsoby jeho obrany vůči válečným hrůzám. Důraz je kladen na bojový prožitek jednotlivce a zkoumání lidského ducha. V současné době, kdy dochází k jistému tabuizování smrti a začlenění umírání na okraj společnosti, zamýšlí se práce i nad podstatou lidského života a úctě k jeho nejtíživější podobě – ke smrti.

Práce není vedena chronologicky, vhodnější byl tematický přístup. V textu jsou ve velké míře zařazeny i citace, jež jsou výstižné a přímo reflektují myšlenky a pocity jednotlivců. K dosažení stanovených cílů byla použita analytická a komparativní metoda a analýza ego-dokumentů.

Prameny a literatura

Diplomová práce je postavena převážně na pramenech osobní povahy, uložených z velké části ve fondech Vojenského ústředního archivu a Vojenského historického archivu v Praze.² Stěžejním zdrojem informací je fond Sbírka historických prací, který obsahuje řadu deníků a poznámek psaných ruskými legionáři. Deníky jsou v různé kvalitě, většinou psané

² Vojenský ústřední archiv a Vojenský historický archiv Praha – dále jen VÚA/VHA Praha.

rukou a obyčejnou tužkou, mnohdy zašlé a nečitelné, nicméně jsou velmi cenným pramenem, pomocí něhož lze nahlédnout do každodenního života vojáka první světové války.

Práce se z velké části opírá také o neutříděný fond Sběrka tisku, jenž zahrnuje tiskoviny, které vznikaly přímo mezi vojáky ruské fronty v letech 1914–1920. Téměř každá jednotka měla svůj časopis, většinou to byly ručně psané a amatérsky ilustrované listy, do nichž přispívali sami vojáci. Řada z nich se ztratila kdesi v Rusku, nicméně ty, které se dochovaly, vydávají neocenitelné svědectví a jsou mimořádně důležitým pramenem pro poznávání vojenského života československých legií. Mnohé listy jsou zažloutlé, vybledlé nebo potřhané, jiné se dochovaly v dobrém stavu.

Při studiu ego-dokumentů nelze opomenout korespondenci. Předkládaná práce čerpá z fondů uložených v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.³ Jedná se osobní fondy přímých aktérů bojů československých legií v Rusku – fond Františka Langerera, fond Josefa Kopty, fond Rudolfa Medka a fond Jaroslava Haška.

Kromě výše uvedených zdrojů jsou důležitým podkladem práce vydané paměti a deníky. Některé z nich vyšly tiskem hned v meziválečném období, tzn. v letech 1920–1938. Jedná se konkrétně o zápisky Boženy Holečkové-Seidlové,⁴ paměti Karla Wagnera,⁵ Karla Svobody,⁶ Vladimíra Vaňka,⁷ Václava Rypla⁸ a deník plukovníka Švece vydaný v roce 1929 Josefem Kudelou.⁹ Jiné paměti byly rodinou vydány ke konci 20. století, jsou to deníky legionářů Josefa Holuba,¹⁰ Františka Nováka¹¹ a zápisky hanáckého medika Bedřicha Opletala.¹²

³ Literární archiv Památníku národního písemnictví – dále jen LA PNP.

⁴ HOLEČKOVÁ-SEIDLOVÁ, Božena: Rok sestrou. Zápisky z Kyšiněvské nemocnice, Praha, 1925.

⁵ WAGNER, Karel: S českým plukem na ruské frontě, Praha, 1936.

⁶ SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov, 1931.

⁷ VANĚK, Vladimír: Moje válečná odyssea. Osudy starodružiníka ve čtyřech dílech, Praha, 1925.

⁸ RYPL, Václav: Války rub a líc. Ze vzpomínek ruského legionáře, Praha, 1929.

⁹ KUDELA, Josef Dr.: Deník plukovníka Švece, Praha, 1929.

¹⁰ HRABĚTOVÁ, Jiřina: Ruská anabase. Deník legionáře Josefa Holuba, Zruč–Senec, New York, 2000.

V období mezi válkami vznikaly také plukovní kroniky, které jsou sestaveny ze vzpomínek jednotlivých legionářů. Orientují se především na popisy konkrétních operací, informují o bojích a událostech, jimiž pluk v čase války prošel, vzpomínají na padlé. V roce 1920 vyšla Pamětní kniha 1. střeleckého pluku Jana Husi,¹³ roku 1927 dějiny 7. střeleckého tatranského pluku,¹⁴ v roce 1927 kronika 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého¹⁵ a roku 1926 monumentální čtyřsvazkové dílo *Za svobodu*.¹⁶

V práci jsou využity i prameny úřední povahy. Některé jsou uloženy v Novém fondu knihovny Vojenského historického ústavu v Praze, jedná se převážně o denní rozkazy a přehledy nejnütnějších vojenských řádů, jiné ve fondu Epidemiologicko-bakteriologický ústav 1918–1920 nebo Československá nemocnice v Irkutsku, které obsahují různé zdravotní věstníky, instrukce a rozkazy.

Kromě pramenů tištěných jsou neocenitelným zdrojem informací prameny ikonografické. Obrázky, náčrty či karikatury vzniklé v zákopech první světové války mají obrovskou vypovídací hodnotu ve vztahu k náladám a pocitům bojujících mužů. Cenným informačním pramenem jsou i fotografie, které jsou schopné zachytit špinavou realitu války a detaily, které se v pamětech a vzpomínkách neobjevují. Fotografie jsou vesměs uloženy ve Fotoarchivu Vojenského ústředního archivu v Praze na Invalidovně.

Téma československých legií v Rusku je poměrně obsírně zpracované v odborné literatuře. Jako teoretický podklad pro práci je použita publikace od Karla Pichlíka, Bohumíra Klípy a Jitky Zabloudivové *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*,¹⁷ Vojtěcha Práška *Česká Družina*,¹⁸ Ivana Šedivého *Češi, České země a Velká válka*,¹⁹ Marie Koldinské a Ivana

¹¹ NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice paměti Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012.

¹² OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války, Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998.

¹³ Pamětní kniha 1. střeleckého pluku Jana Husi, Praha, 1920.

¹⁴ Tatranci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení po návrat do vlasti, 1924.

¹⁵ Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov, 1927.

¹⁶ *Za svobodu*, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, I. – IV. díl, 1926.

¹⁷ PICHLÍK, Karel – KLÍPA, Bohumír – ZABLOUDILOVÁ, Jitka: *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*, Praha, 1996.

¹⁸ PRÁŠEK, Vojtěch: *Česká Družina*, Praha, 1934.

Šedivého Válka a armáda v českých dějinách²⁰ a Zdeňka Jindry První světová válka.²¹ Tyto knihy podávají ucelený přehled průběhu první světové války a pobytu československých jednotek na ruské frontě.

K získání základní orientace v problematice vydavatelské činnosti československých vojáků na Rusi je čerpáno z publikace Emila Dostála Pochodová tiskárna Informačně osvětového odboru na Rusi²² a především pak z článku Jitky Zabloudivové Přehled tisku Čechů a Slováků v Rusku 1914–1920.²³

Obecné znalosti z historie pohřbívání a smrti bylo možno získat z knihy Norberta Eliase O osamělosti umírajících v našich dnech,²⁴ z publikace Philippe Ariese Dějiny smrti II,²⁵ dále z článků Daniely Tinkové²⁶ a z absolventských prací Pavlína Petřinové²⁷ a Jana Randáka.²⁸

Velmi důležitým zdrojem informací se stala studie předního britského historika vojenství Richarda Holmese Obrazy války, chování člověka v bitvě,²⁹ která předkládá analýzu

¹⁹ ŠEDIVÝ, Ivan: Češi, České země a Velká válka, Praha, 2001.

²⁰ KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty, Praha 2008.

²¹ JINDRA, Zdeněk: První světová válka, Praha, 1984.

²² DOSTÁL, Emil: Pochodová tiskárna Informačně osvětového odboru na Rusi, Typografie, 1924.

²³ ZABLOUDILOVÁ, Jitka: Přehled tisku Čechů a Slováků v Rusku 1914–1920.

²⁴ ELIAS, Norbert: O osamělosti umírajících v našich dnech, Praha, 1998.

²⁵ ARIES, Philippe: Dějiny smrti II, Praha, 2000.

²⁶ TINKOVÁ, Daniela: Dobrovolná smrt a elita Francouzské revoluce. Otázka sebevraždy na prahu občanské společnosti, In: Český časopis historický, 1997, roč. 95, č.1, s. 1-36.

TINKOVÁ, Daniela: Exodus zemřelých: počátky medializace smrti v pozdně osvíceneckých Čechách, In: Sociální studia, 2011, roč. 8, č. 2, s. 35-55.

²⁷ PETŘINOVÁ, Pavlína: Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století, Bakalářská práce, Fakulta humanitních studií UK Praha, 2006.

²⁸ RANDÁK, Jan: Ritualizace smrti a umírání v revoluci: kult mrtvých, Rigorózní práce, Ústav českých dějin FF UK Praha, Praha, 2007.

²⁹ HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha, 2011.

lidského chování ve vypjaté situaci bitevní vřavy a do popředí zájmu staví prostého vojáka a jeho prožitek z boje a z války jako takové.

K pochopení fenoménu humoru přispěla Diplomové práce Dagmar Fedorové obhájená na Katedře psychologie FF UK v Praze v roce 2013 pod názvem Zvládání stresu a životních událostí ve vztahu se smyslem pro humor a psychologické pohodě³⁰ a esej Henri Bergsona Smích, která se zamýšlí nad otázkou zdroje a smyslu smíchu.³¹

K záležitosti vojenského zdravotnictví jsou vyhledány informace v publikaci MUDr. Vladimíra Haeringa Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi³² a dále jsou použity věstníky, instrukce, rozkazy a další dokumenty úřední povahy z fondů VÚA/VHA v Praze na Invalidovně.³³ Problematiku polní pošty zprostředkovala kniha Antonína Novotného Polní pošta československých a spojeneckých vojsk na Rusi.³⁴

K hlubšímu proniknutí do dílčích témat této práce pomohly odborné články vydané převážně v časopisech: Český časopis historický, Historie a vojenství, Dějiny a současnost a Moderní dějiny.³⁵

³⁰ FEDOROVÁ, Dagmar: Zvládání stresu a životních událostí ve vztahu se smyslem pro humor a psychologické pohodě, Diplomová práce, Katedra psychologie FF UK v Praze, Praha, 2013.

³¹ BERGSON, Henri: Smích, Praha, 1994.

³² HAERING, Vladimír MUDr.: Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi, Praha, 1924.

³³ VÚA/VHA, fond Epidemiologicko-bakteriologický ústav 1918–1920 a fond Ruské legie Čs. nemocnice č. 1 Irkutsk, Rozkazy 1918–1920, Rozkazy 1919–1920.

³⁴ NOVOTNÝ, Antonín: Polní pošta československých a spojeneckých vojsk na Rusi a její poštovní známky, Brno, 1923.

³⁵ GALANDAUER, Jan: O struktuře české historické paměti. Zamyšlení nad vzpomínkou českého vojáka a zajatce, In.: Historie a vojenství, 1996, č. 1, s. 132–136.

JAKL, Tomáš: Na paměť bratří, padlých na Rusi. Výstavba pomníků padlým čs. dobrovolníkům v Rusku v letech 1918–1920. In.: Historie a Vojenství, 2012, č. 1, s. 130–136.

VÁCHA, Dalibor: Čsl. legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy v letech 1914–1920, In: Moderní dějiny, 2009, č.1, s. 35–66.

PETRÁŇ, Josef: Mikrohistorie aneb o nedějinách, In: Dějiny ve věku nejistot. Sbírká k 70. narozeninám Dušana Třeštíka, Praha, 2003, s. 201–207.

Předkládaná diplomová práce se vzhledem ke svému tématu z dějin vojenské každodennosti primárně opírá o dokumenty osobní povahy, jež přibližují nejen dobu Velké války, nýbrž také specifické názory na ni, postoje, zvyklosti, každodennost i její zákulisí. Život legionářů ruské fronty nelze studovat jen z dokumentů úřední provenience, ale především z ego-dokumentů. Právě ty zachycují myšlenky, názory a představy vojáků, poskytují jedinečné svědectví doby a možnost proniknout hlouběji do dané problematiky, nehledě na to, že praxe se od různých řádů a nařízení často podstatně lišila.

Na druhou stranu je při studiu ego-dokumentů třeba vzít v úvahu jejich subjektivní stránku. Každý voják si válku vykládal po svém, toužil po něčem jiném, byl různého vzdělání, vyznání, pocházel z jiné oblasti a jiných sociálních kruhů. Jeho pohled ovlivňovalo množství faktorů. Podstatné bylo, kdy přesně zápisky psal, jak byly jeho vzpomínky zkresleny konfrontací s ostatními muži, tiskem nebo dalšími válečnými událostmi, důležitá se jevila i narativní schopnost pisatele. Vojáci si většinou pamatovali sporadické a náhodné fragmenty, vzpomínky byly útržkovité a selektivní, ani nalezení jazyka vhodného k popisu válečných událostí nebylo vždy jednoduché. Samotný prožitek z války vylučoval jakékoli uchopitelné vyprávění.

Při práci s osobními dokumenty je nezbytná objektivní kritika pramene. Při rozboru korespondence je třeba orientovat se jak na dopisy odeslané, které vypovídají o armádním životě, tak na listy přijaté, mapující spíš události z domova. Už od počátku války visela nad vším vyřčeným i psaným státní cenzura, která se nevyhnula ani osobním dopisům, a tak všichni vojáci podléhali vlastní autocenzuře. Nemohli prozradit nic strategického a zneužitelného a ve vlastním zájmu se měli vyvarovat kritice politických a válečných rozhodnutí nebo problémů na frontě (národnostních, zdravotních, zásobovacích, nálady v mužstvu...). I tak je válečná korespondence výjimečným pramenem pro studium života řadového vojáka, včetně jeho každodenních nesnází.

Na rozdíl od korespondence nabízejí deníky trochu surovější pohled na dění na východní frontě. To, co nebylo možno napsat rodině či přátelům, zapisovali si vojáci do svých notýsků. Zápisky nepodléhaly cenzuře, nebylo třeba volit vhodná slova a držet se zkrátka. Deníky více vypovídají o každodennosti na frontě, více reflektují názory a pocity, které nebylo možno zveřejnit v dopisech. Jsou věrným obrazem průběhu událostí tak, jak je vnímal obyčejný voják, bezprostředním souběhem probíhajících dějů a poskytují různá upřesnění a

doplnění historických souvislostí. Zápisy jsou svědectvím o přístupu, způsobu myšlení a vnímání bojových událostí a ducha legií, ale i názorového vývoje a politického růstu.

Přesto i paměti osobního účastníka válečný dějů je nutno podrobit historické analýze a provést komparaci jednotlivých pramenů. Člověk je sice schopen vidět velkou část toho, co se kolem něj děje, není ale pravděpodobné, že by si všechny tyto události přesně zapamatoval a dokázal zasadit své vzpomínky do celkového kontextu. Muži před sebou často neměli žádný velký obraz. Vzpomínky jsou tudíž vzájemně nepropojené útržky nesouvisejících událostí, které voják zahlédl přes okraj zákopu, skrz zaměřovač pušky nebo v nejbližším okolí zahaleném oblakem dýmu. Proces vzpomínání je také ovlivněn diskusemi, zkušenostmi kamarádů nebo právě prožitým traumatem.

Některé deníky jsou jen útržkovité, s jednotlivými hesly a poznámkami k výjimečným událostem, jiné jsou velmi podrobné s popisem každého dne, včetně postřehů a myšlenek autora. Někdo si psal deník pravidelně, jiný střádal zážitky a pak jednou za čas světil své myšlenky prázdnému listu papíru. Nadaní pisatelé doplňovali své zápisky kresbami. Jazykem deníků je čeština nebo slovenština, většinou jsou psány ručně, tužkou nebo perem. Styl zapisování denních událostí v průběhu války procházel vývojem daným zkušenostmi. Charakteristickým rysem většiny deníků je jiný styl psaní na začátku a jiný na konci. Na počátku války jsou zápisy podstatně delší a popis prostředí má takřka beletristický ráz, postupně dochází ke zkracování záznamů, některé dny jsou přeskakovány. Stereotyp a opakující se každodenní rituály vedly k postupné heslovitosti a strohosti jednotlivých poznámek. Situace také zřejmě nedovolovala věnovat se psaní deníku každým dnem. Autoři často popisovali krajinu, setkání s místními obyvateli nebo všední vojenský den, barvitě líčili válečná střetnutí, tématu smrti se však většinou vyhýbali.

Klíčovým faktorem při posuzování vypovídací hodnoty dílčích pamětí je forma jejich uchování. Původní zápisky nepodléhaly poválečné cenzuře a nejsou na rozdíl od vydaných deníků upravovány. V archivech se vyskytují některé rukopisy připravené k vydání, které obsahují škrty, přepisy a různé dodatky. „Z rukopisu vyškrtnou trochu toho strachu, dát do něj trochu hrdinství a víry v úspěch.“³⁶

³⁶ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

Předkládaná práce ve velké míře také pracuje s fotografiemi. Ty podstatně změnilы pohled na válku, dokázaly zachytit detaily, atmosféru, prach i špínu. Rozdíl mezi fotografií a malbami byl v tom, že mrtví a ranění byli trochu jiní. Na malířských plátnech vypadali netknutě, nebyli zohavení, napuclí, rozkládající se na slunci. Nedostatečná technická vybavení nutila fotografovát spíš než bitvu její následky. Přesto i k tomuto pramenu je třeba přistupovat s kritickým pohledem, řada fotografií z první světové války byla buď nasimulována, nebo upravena. Ani fotografie však nedokázala zachytit realitu boje. Bylo obtížné fotografovát bitvy tak, jak je malovali umělci, umělecká představivost byla schopná překonat jejich nepřehlednost a omezenou viditelnost, čočka fotoaparátu nikoliv.

Ač jsou osobní prameny z Velké války poměrně nečitelné a zašlé, zápisky, často psané obyčejnou tužkou, vybledlé a rozmazané, stejně jako fotografie, otevírají jedinečný pohled, který je pro poznávání válečné zkušenosti československého legionáře nezbytný.

1 Podoby smrti

Dějiny lidstva jsou dějinami válek produkující utrpení těch nejobyčejnějších lidí. Skutečnost však je taková, že další a další lidské generace se ženou do války znovu a znovu. Otázka, proč lidé bojovali a bojují, vyplouvá v množství děsivých faktů o to naléhavěji a zřetelněji.

Za první světové války nepochybně hrálo významnou úlohu v motivaci mužů vlastenectví. Pro mnoho mladých byla válka možností jak uniknout ze stereotypu monotónního života a dokázat svou hodnotu na poli cti a slávy. V zákopech Velké války však vlastenectví dlouho nepřežilo, a jakmile byly boje v plném proudu, patriotismus byl spíš nahrazen obecným smyslem pro povinnost a zodpovědnost nebo jen prostou skutečností, že není jiná možnost. Téměř stěžejní roli hrál pud sebezáchovy a snaha zachránit svůj vlastní život. Jedním z důvodů proč muži bojovali, byla i pomsta nebo prostá nenávisť vůči nepříteli, čest, dobrodružství či kamarádství a pocit solidarity s ostatními. Nezanedbatelný byl i vztek a touha po odplatě, zvláště když člověk viděl na všech stranách umírat své kamarády, a nebyl schopen jim pomoci. Některým mužům přinášelo zabíjení potěšení, jiným hluboké trauma.

1.1 Smrt na bojišti

Bitva rozhodně nebyla častou záležitostí. V řadě legionářských deníků se popis velké bitvy objevuje dvakrát třikrát, zápisy se vesměs soustřeďují na obecná témata a primárně se zabývají všedními událostmi. Většina prožitků mužů v době války se tedy spíš než kolem samotných bitev točila okolo denního běžného života. Stresové faktory, které působily na vojáky, pramenily převážně z drsné každodennosti, teprve pak z boje samotného.

Přestože bitva nepatřila mezi každodenní rutinu, byla záležitostí značně traumatickou. Obavy před bojovým střetnutím nebyly v žádném případě ojedinělé, zvláště pokud šlo o bitvu první. *„Přepadla mne známá horečka úzkosti a strachu, jaká se zmocňuje každého vojáka před bojem. Třásl jsem se jako v zimnici a zuby mi cvakaly. To však dlouho netrvalo a bylo*

*vystřídáno stavem úplně otupělosti a apatie.*³⁷ Vojákovo očekávání prvního střetnutí bylo založeno nejen na jeho výchově, vzdělání a výcviku, ale podléhalo také vlivu umění, literatury a vyprávění.

Po vypuknutí Velké války v roce 1914 proběhla mobilizace v Českých zemích poměrně klidně. Nastávající vojenský konflikt samozřejmě nevzbuzoval žádné velké nadšení, nicméně nebyt odveden znamenalo pro mladé muže tak trochu hanbu a mimoto naprosto netušili, co je čeká a jaká vlastně válka bude. Naposledy válčili jejich dědové v prusko-rakouské válce roku 1866 a všeobecně se proslýchalo, že válečné střetnutí bude krátké. Jenže válka rozhodně krátká nebyla, změnila se ve vleklý zákopový boj a ztráty na životech byly nad očekávání obrovské.

Muži odvedení na frontu první světové války se tedy najednou dostali ze situace, kdy bylo zabíjení jiných lidí přísně trestáno, do skutečnosti, v níž byl nejen povoleno, ale dokonce vyžadováno. Státní aparát, opřený o nějakou kolektivní doktrínu, vydal povel a najednou přecitlivost vůči vraždění, umírajícím a mrtvým velmi rychle ustoupila. V podstatě docházelo k psychické transformaci a hodnoty, od narození vštěpované a dané, se během krátkého časového období obrátily na ruby.

Jistou clonou, chránící člověka, který zabíjel, před pocity viny, byla vzdálenost účinku palných zbraní. Ta zároveň celou záležitost přesouvala na úroveň jakési hry. Nepřítel byl jen pojem, abstraktní obraz. Docházelo k odosobnění a tím se lépe hroutily překážky kontrolující chování, vnitřní svědomí a vrozenou lidskost a soucit. Horší bylo, pokud dostal nepřítel lidskou tvář. Když si totiž voják připustil, že proti němu stojí úplně stejný člověk jako je on sám, který plní stejný úkol a vystavuje se stejnému stresu a vypětí a má stejný strach o svůj život, pak měl obrovské problémy.

Teprve boj muže proti muži, blízký kontakt s nepřítelem a možnost vidět ho umírat, vyvolávaly různorodé nepopsatelné pocity. Podmínky zákopové války nutily vojáky žít doslova kousek od sebe. Mnohdy se v zákopech proti sobě viděli nebo při vzácných chvílích ticha i slyšeli. Jak ale mohl člověk nenávidět někoho, kdo byl úplně stejný a kdo druhému vlastně nikdy nic neudělal?

³⁷ NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice paměti Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 75.

Bitva samotná znamenala pro každého vojáka velký duševní otřes. Vedle stresu z ohlušujícího rámusu a nebezpečí přinášela také obavy z vlastního selhání, k tomu se přidával strach ze smrti, zmrzačení, zajetí, mučení či z bolestivého zranění. I když muži procházeli základním výcvikem, kde si osvojili odpovídající znalosti ohledně zacházení se zbraněmi a vojenskou taktiku, a tušili, co je čeká na základě vyprávění, z literatury či novin, přesto byla realita prvního boje obrovským šokem.

První boj a první setkání se smrtí popisovali legionáři ve svých pamětech dost podrobně na rozdíl od dalších bojových zkušeností. *„Výzkum Johna Dollara ukazuje, že ‚strach ze zbabělosti‘ je v případě jednotek jdoucích poprvé do akce, zdaleka nejsilnějším pocitem. Ostatní strachy... jsou výrazně méně časté. Na druhé straně se obavami z vlastní zbabělosti zabývá pouze velmi malá část zkušených vojáků – pro ně je mnohem závažnější strach ze zmrzačení.“*³⁸

K této skutečnosti vede fakt, že muži, kteří prošli již několika bitvami a měli možnost poznat pravou tvář války, nepovažovali smrt za to nejhorší, co je může potkat. Rychlá smrt byla obecně přijímána za dobrou smrt, někdy dokonce za vysvobození z prožívaného pekla. Největší obavy měli vojáci z dlouhého umírání v bolestech, z trvalého zohavení, zmrzačení či mučení. *„Při novém postupu dopředu nacházely se četné mrtvoly našich umučených. Ani jediný náš těžce raněný, jenž při ústupu po prvním boji nebyl vyneseno, nezůstal živ a nejen to, na mnohých nalezeny stopy trýznění a mučení. S rozbitou lebkou ležel na křoví náš známý mladý student L., jinde na prkně přivázána byla zohavená mrtvola učitele N., jinde nalezena mrtvola našeho vojáka s vyříznutým jazykem...“*³⁹ Mezi nejobávanější zranění patřila zranění břicha, hlavy (převážně mozku a očí) a genitálií.

Zranění a smrt jsou neoddělitelnou součástí každého vojenského střetnutí a legionáři se s nimi setkávali v mnohých podobách. Účinky zbraní na křehké lidské tělo byly bizarní a nepředvídatelné. Mohlo dojít k přímému zásahu kulky nebo střepiny, oběť pak vypadala, jako by pouze spala. Následkem vysoce výbušných projektilů, granátů nebo bomb docházelo k roztrhání těl a takový pohled byl obzvláště děsivý. *„Nepřátelské aeroplány poletují nízko*

³⁸Citace: HOLMES, Richard: *Obrazy války, chování člověka v bitvě*, Praha, 2011, s. 127.

³⁹ Citace: LA PNP, fond Kopta Josef, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 22. května 1920.

*nad námi a shazují bomby. Jedna padla do dvora domku, kde byli shromážděni ranění... Většina z nich byla roztrhána a přímo připlácnuta ke zdem, na nichž jsou kusy masa, vyhřezlé mozky, krev. Proti mně odtud utíká nějaký dělostřelecký major, jehož pravá ruka drží jen na několika svalových vláčkách.*⁴⁰ „*Všude byly samé jámy od dělostřeleckých nábojů, kolem nich se válely zakrvavené hlavy, trupy, nohy, rozsápaná břicha, nabubřelé a zapáchající mrtvoly. I suroví vojáci se otráslí při pohledu na tuto strašnou podívanou.*“⁴¹ Zajímavé bylo, že z takovéto smrti, kdy by jejich tělo bylo roztrháno a rozmetáno po okolí, měli muži mnohem větší obavy než z úmrtí, po němž by zůstala jejich tělesná schránka v celistvé podobě a mohla být bez problémů pohřbena.

Stejně znepokojivý jako pohled na smrt samu byl i její zápach. Nešlo jen o pach z rozkládajících se nepohřbených těl, ale dokonce i čerstvě mrtvá těla přinášela nasládlý zápach krve a vnitřností. „*V zákopech bylo plno mrtvých a raněných, jichž nikdo neodnášel. Všude samá krev, která po poledním krátkém deštíku nepříjemně zapáchala.*“⁴²

Jak měli muži stálý strach ze smrti a těžkých zohavujících zranění, o to více vítali zranění lehčí. Možnost alespoň na pár týdnů opustit frontovou linii a strávit čas odpočinkem a spánkem v nemocnici přijal s radostí každý. „*Vůbec se mi zdá, že moje nemoc není tak zlá a že nemusí mít dlouhého trvání. Každé ráno a večer měří mi též teplotu, ale horečka nechce přijít – škoda.*“⁴³ Občas docházelo i k případům, kdy bojující muž nečekal na to, zda během bitvy přijde lehčí či těžší zranění nebo dokonce smrt a zlehka svému osudu pomohl. „*Docházelo i k sebezranění, jinak nemohu si vysvětlit tak četná zranění levé ruky.*“⁴⁴ Takový čin byl však klasifikován jako zbabělost a při jeho odhalení mohl následovat i trest nejvyšší. „*Když přišel během boje na obvažiště velitel divize, padly mu obvazy na rukou do očí a on jen pronesl ,Zbabělci, dám vás odstřelit!’*“⁴⁵

⁴⁰ Citace: OPLETAL, Bedř.: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 63.

⁴¹ Citace: SVOBODA, Karel.: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 51.

⁴² Citace: SVOBODA, Karel.: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 49.

⁴³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Denník, 8. února 1916.

⁴⁴ Citace: OPLETAL, Bedř.: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 60.

⁴⁵ Citace: OPLETAL, Bedř.: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 60.

Na druhou stranu se objevovaly případy velké odvahy a statečnosti. *„Přichází ke mně raněný podplukovník... s průstřelem svalstva pravé paže. Chci jej poslat do divizního lazaretu. ‚Co tě to napadá,‘ řekne. ‚S tímhle škrábnutím mám odejít z boje?‘ Bylo prý to jeho devatenácté zranění.“*⁴⁶

Legionář Čeněk Kratochvíl popisuje ve svých vzpomínkách, jak byl v jedné bitvě zraněn: *„Podívám se, ruka skleslá od pušky se kymácí, bezvládně, a cítím pouze teplou krev... zdvihl jsem se, nestaraje se více o bolševiky a vstav, namířil jsem k místu, kde byl sanitár... Sanitéráka jsem našel ležícího za stromem. Beze všeho mě vzal pušku a trochu odešel na stranu, kde jsme byli chráněni před nepřátelskými kulkami, počal mě obvazovati.“*⁴⁷

Pohled na raněné vojáky byl pro mnohé obtížnější než pohled na mrtvé, drásající byly hlavně zvuky, které ranění vydávali. *„Sténání raněných zaznívá dvorem a vniká do každého záhybu duše. Díváme se, jak se trápí a bezmocně zmítají sebou v křečovitých bolestech a nikdo nemůže jim pomoci.“*⁴⁸ Tato hrůzná skutečnost proměňovala vnímání strachu bojujících mužů, bolestivé umírání nebo zmrzačení pro ně bylo děsivější než smrt sama. *„Dva obrázky mnou zachvěly děsivou svou příšerností... ležel s prostřelenou hlavou, nebo snad krkem, mrtev - vypulené oči nějak udiveně dívaly se na kaluž krve... nedaleko od něho klečel ve škarpě nešťastník s rozervaným břichem, z něhož si tahal zakrvácená střeva. Oči svědčily o zešílení z bolesti, skučení přímo zvířecí prozrazovalo, že hrozně trpí. Něco hroznějšího jsem nespatriil...“*⁴⁹

Raněnému v bitvě bylo v první řadě nutné poskytnout ihned na místě první pomoc. Během boje se mezi muži pohybovali zdravotníci k tomuto účelu určení, nicméně ne vždy byl někdo takový na blízku, a tak leckdy přežití zraněného záviselo na ochotě kamarádů pomoci mu. *„Holub zatím už ovazoval raněné a křičel na mne, abych mu pomohl. Měli jsme u vrby čtyři raněné... Shodil jsem ze sebe vše, složil kvéry na pěšinu a ovazuji. Ranění tiše sténají... pilně dělám doktora.“*⁵⁰ Součástí vybavení každého vojáka bylo několik obvazů, podmínky

⁴⁶ Citace: OPLETAL, Bedř.: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 60.

⁴⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 10.

⁴⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Český revolucionář, č. 6, leden 1918.

⁴⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře.

⁵⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře.

během bitvy byly ale většinou natolik ztížené, že mohlo dojít ke zranění či dokonce smrti toho, kdo se rozhodl pomoci, nebo přímo zraněného. *„Právě v okamžiku, kdy přispěchal mu na pomoc rotní sanitár a kozák na koni, který jej chtěl odvésti z bojiště, byl raněný bratr znovu střelen, tentokrát smrtelně...“*⁵¹

Po improvizovaném ošetření rovnou na bojišti se měl raněný, pokud mu to rána dovoľovala, odebrat na polní obvaziště, které se většinou nacházelo co nejbliže vlastnímu boji, aby přeprava zraněných trvala co nejkratší dobu, a mělo být chráněné před nepřátelským bombardováním. Na obvazišti pak lékař posoudil stav zraněného vojáka a určil postup jeho dalšího ošetření. *„Práce na obvazišti vysiluje tělesně i duševně a pohled na různá bizarní zranění působí drtivě. Stále mám před očima jednoho z prvních, mladého praporčíka, jehož prsa byla úplně zbavena kůže a svalstva, žebra byla obnažena a měkké části jako by byly uměle odpreparovány. Zřetelně vidím, jak plíce vykonávají dýchací pohyby. Sem tam vyskakují vzduchové bubliny.“*⁵²

Jestliže se však jednalo o těžkou ránu a muž byl ve stavu, kdy se nebyl schopen pohybovat, museli ho na obvaziště dopravit buď kamarádi, nebo zdravotní nosiči. Ti ale obvykle dbali své bezpečnosti, snažili se příliš nevystavovat riziku vlastního zranění a tak se často stávalo, že vojáci strávili na bojišti mnoho hodin, než se dočkali pomoci.

Přeprava zraněného do bezpečí během bitvy nebyla snadná. Většinou ho kamarádi vynesli ze zákopu, položili na kabát nebo plášť a pokusili se ho dostat z dosahu palby. Jednodušší bylo svážení raněných po boji. *„Po boji zřízeny byly nosítka, na nichž /vintovky a prkny a šindely/ odneseni oba ranění...“*⁵³ K tomuto účelu sloužily dvoukolové dřevěné vozíky, někdy i kryté plachtou s bílou vlajkou a červeným křížem, do nichž se zapřáhli koně. *„Byl to pohled! Na louce u cesty dlouhými řadami ležely spousty raněných. Lehčeji ranění kupili se kolem projíždějících povozek a prosili, aby je vzali s sebou. Viděl jsem dokonce i těžce raněné, jak se plazili po zemi blíž k cestě a ne už prosbou, ale zoufalými skřeky snažili se upoutati na sebe pozornost.“*⁵⁴

⁵¹ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 56.

⁵² Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 60.

⁵³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník ruského legionáře, 6. června 1918, 25. června 1918.

⁵⁴ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

Při ústupu vojska docházelo k situacím, kdy se narychlo přesouvalo i obvaziště nebo polní lazaret, okamžitá evakuace všech raněných byla neuskutečnitelná, a tak byli mnozí ponecháni svému osudu. „*Horší bylo s raněným. Na obvaziště jsem se neodvážil. Kolik ubožáků tam marně volalo o pomoc! Ošetřovatelé a lékaři již utekli s obozem nebo posledním nemocničním vlakem a zbytek těžce raněných čekal na milosrdenství Rusů. Kolik jich zatím bez pomoci zemře?*“⁵⁵ „*Naše raněné i zabitě, kteří leželi u německých okopů, jsme tam museli nechat, ale co byli dál, vzali jsme všechny s sebou... Pro nedostatek sanitních povozek jsme museli některé raněné nésti až 8 verst.*“⁵⁶ Docházelo i k případům, které vzbuzují děs a hrůzu, ale byly bohužel tvrdou realitou Velké války. „*Odesílám poslední raněné schopné chůze. Pro těžce raněné připravujeme vozíky a improvizovaná nosítka, na nichž své kamarády odnášejí ti nejlehčeji ranění. Beznadějné případy museli jsme ponechat osudu. Jeden měl uraženy obě dolní končetiny. Když viděl, že poslední dvoukolka odjíždí, doplazil se k ní po bříše, by se nějak zachytil. V očích plno hrůzy, držel se křečovitě její zádi a chvíli byl vláčen za vozem, než se vysílen pustil. Málokdy jsem viděl tak strašné zoufalství.*“⁵⁷

Podobná situace nastávala, když byli Čechoslováci bojující pod rakousko-uherskými vlajkami zajati Rusy a ve skupinách převáděni do ruského vnitrozemí. Ranění byli přítěží a nikdo o ně nedbal. „*Žalostný byl pohled na četné raněné, kteří s primitivními obvazy, prosakujícími krví, snažili se udržeti krok s ostatními. Kdo klesl, toho odtáhli do příkopu a ponechali osudu.*“⁵⁸

Při rychlém pohybu fronty, ať vpřed nebo vzad, nebyl čas ani možnost postarat se o všechny zraněné muže. Když za těchto okolností padli do rukou nepřítele, jejich život býval většinou zpečetěn. Při bojích československých legionářů s ruskými bolševiky docházelo velmi často ze strany Rusů k porušování práv proti lidskosti. Zajatci byli mučeni a jejich těla zohavena. „*Jeden z nich zahynul: Zanuška. Jemu, protože byl důstojníkem, usekl bolševický komisař vlastní šavlí ruce a nohy... Zohavené tělo hodili za hřbitovní zed', kde leželo, dokud je*

⁵⁵ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 76.

⁵⁶ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Zápisky Jana Nováka, střelce 6. roty, 4. pluku, s. 63.

⁵⁷ Citace: OPLETAL, Bedř.: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 62.

⁵⁸ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 76.

někdo potichu nezahrabal.“⁵⁹ Svědectví o páchaných válečných zvěrstvech se objevují ve všech kronikách a pamětech. „*Tyto boje s bolševiky byly krvavé a kruté... Bolševici nešetřili ani raněných, dobíjejíce a mučíce je surovým způsobem, ba i mrtvolu padlých zohavujíce.*“⁶⁰ „*Při náhlém ústupu od Nikolajevky klesl – jsa zemdlen a vysílen. Upadl do zajetí bolševiků, byl jimi mučen, zabit a zohaven.*“⁶¹

Vzhledem k tomu, že muži věděli, jaký osud je v zajetí u ruských bolševiků čeká, často raději volili smrt, než by jim padli do rukou. „*Nuže, opustit vlak! Ale co s raněnými? Převéztí na povozkách bude možno snad jen lehce raněné... A raněné zde zanechati? Toho ještě nebylo! Ještě nikdy československý voják neopustil své raněné. Později podpraporčík Maksa u Buzuluky poprosí bratra, aby jej ubil, protože nemůže býti odnesen z bojiště a padl by rudým do rukou. A sám si přidrží bratrskou hlaveň k čelu. Jinde ranění společně pod sebou rozervou bombu. Kvůli raněným byly podnikány zoufalé protiútoky, byly hájeny posice do poslední vteřiny a stolo-li se, že přece byl raněný někdy opuštěn, vyčítali si jeho zůstavení hůře než porážku.*“⁶²

Každé bojové střetnutí s sebou neslo bolest a smrt. „*V úplné tmě přešli rozvědčící... první linii zákopů a dostali se mezi ruskou a německou posici, kde leželo mnoho mrtvých a raněných...*“⁶³ Mezi ztichlými těly mrtvých leželi ranění, někteří se pokoušeli pohnout z místa a přesunout do bezpečí, jiní sténali a volali o pomoc, další děsivě zmrzačení křičeli bolestí. Po bitvě samotné se přeživší a o něco šťastnější kamarádi pokoušeli nalézt, ošetřit a odvést do bezpečí všechny zraněné, nalézt a pohřbít padlé. Jestliže boje trvaly příliš dlouho, bylo třeba ošetřovat kamarády a dopravit je do bezpečí průběžně během střelby. „*Za boje pak budeme*

⁵⁹ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 26. 5. 1920.

⁶⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly II. díl škpt. gštb. Jar. Kovář, s. 25.

⁶¹ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 39.

⁶² Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 26. 5. 1920.

⁶³ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 98.

snášeti raněné.⁶⁴ „Přeháním pocitu své povinnosti. Lezu za švarmlinii sbírat raněné. Podlézám štacheldrat, abych obvazoval mezi zákopy ležící a raněné druhy. Zůstávám při deriegardě, abych pomohl dopravit do bezpečí osláblé a raněné. A rozkoš z toho je, že člověk slyší nad hlavou hvízdát kuličky a praskat šrapnely, utíká o nějaký centimetr smrti, že může zůstat poslední z celého mužstva a pak musí ujížděti kozákům, kteří se zjevili na silnici. (Nejsou příjemní. Několik opozdílů z jiného rusínského batalionu rozsekali na kusy).“⁶⁵

Ne vždy se podařilo najít všechny druhy, nikdo se pak už nikdy nedověděl, co se s pohřešovanými vojáky stalo. „Naše ztráty v rotě? Bylo několik lehce raněných, pohřešili jsme mladého kandidáta učitelství Vetengla, jenž zmizel beze stopy. Snad padl, snad jej Němci zajal a popravili...“⁶⁶ „Z bitvy u Zborova se nevrátil. Nikdo nevěděl, co se s ním stalo, nikdo nebyl při jeho smrti. Nikdo neví kde je pohřben.“⁶⁷ „Na této výpravě však byl patrně zabit bolševiky; jeho mrtvola pak ani nebyla nalezena.“⁶⁸

Zdaleka ne každému zraněnému vojákovu se dostalo pomoci a včasného ošetření. Zůstali pak sami, opuštěni v zemi nikoho a čekali v bolestech na svůj konec. Časopis Český revolucionář ve svém druhém čísle zveřejnil fejeton – dojemný příběh mladého muže, který raněn do břicha zůstal sám ležet na okraji lesa a pomalu se loučil se životem. Co se skutečně honilo hlavou umírajícímu muži, se samozřejmě nikdo nikdy nedoví, nicméně autor článku byl přesvědčen, že vzpomínal na domov, na rodinu (zajímavý je univerzální obraz matky – staříčká, shrbená pod tíží let), na své přátele a bratry v armádě, na své poslání vybojovat své zemi svobodu. „Po třech měsících našli jsme jeho tělo. Vše u něho zůstalo tak, jak sám

⁶⁴ Citace: HRABĚTOVÁ, Jiřina: Ruská anabase. Deník legionáře Josefa Holuba, Zruč–Senec, New York, 2000, 28. května 1918.

⁶⁵ Citace: LA PNP, fond František Langer, korespondence odeslaná, dopis z 26. 6. 1915 Václavu Viléme Štechovi.

⁶⁶ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 121.

⁶⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

⁶⁸ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 15.

kolem sebe položil, když chystal se na cestu, z níž není návratu. I ten radostný úsměv zíral mu z tváře...“⁶⁹

Smrt na bojišti první světové války měla mnoho a mnoho podob, pořád to ale byla smrt. Jsou různé způsoby, jakými vojáci zvládali vědomí blížící se smrti. Někdo jí hleděl vstříc s klidem, jiný z ní měl silný, až panický strach. Častou formou, jak učinit tuto nezvladatelnou úzkost snesitelnou, byla představa vlastní nesmrtelnosti. Tato skutečnost šla ale velmi těžko naplnit v podmínkách světové války, kdy smrt byla všudypřítomná a muži se s ní setkávali takřka na každém kroku. Přestože si většina vojáků pohledu na mrtvé rychle přivykla, mrtvá těla představovala znepokojivý důkaz jejich vlastní smrtelnosti. Onen mrtvý byl přece před nedávnem živým člověkem, ve stejné situaci a se stejnou šancí na setkání se smrtí. Způsob, jakým voják zemřel, znepokojovala jeho kamarády stejně jako smrt sama, zvláště když kolem sebe viděli hrůzné podoby její děsivé tváře.

1. 2 Umírání v nemocnicích

Ne každý voják Velké války našel svou smrt na poli cti a slávy. Mnozí se s ní setkali na obvazištích, lazaretech či nemocnicích, kde umírali nejen v důsledku válečných zranění, ale i z důvodu infekčních onemocnění.

První světovou válku, stejně jako války předešlé, provázely po celou dobu mnohé nemoci a epidemie, které výrazně snižovaly počty již tak ubývajících vojáků. „*Polovina vojáků musela být vzata z fronty – sami nemocní, většinou úplavici.*“⁷⁰ Bojující muži dennodenně sváděli boj s nejrůznějšími chorobami, z nichž k nejzávažnějším patřil tyfus,⁷¹

⁶⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Český revolucionář, 2. číslo, 2. srpna 1917, s. 15.

⁷⁰ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 140.

⁷¹ Břišní tyfus je závažné onemocnění přenášené kontaminovanou vodou, mlékem nebo potravinami. Projevuje se vysokou horečkou, bolestmi hlavy, nechutenstvím, malátností, vyrážkou a bolestmi břicha. Někdy dochází i ke krvácení do střev, k zánětu pobřišnice či žlučníku. Charakteristickými příznaky skvrnitého tyfu jsou horečka, zimnice, třesavka, bolesti těla a především vyrážka, která se tvoří na hrudníku a končetinách. Při neléčené formě následuje koma a smrt.

Internetový zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/B%C5%99i%C5%A1n%C3%AD_tyfus, 28. května 2014, http://cs.wikipedia.org/wiki/Skvrnit%C3%BD_tyfus, [dostupné online 28. května 2014].

cholera⁷² či úplavice.⁷³ „Mnoho raněných i nemocných dojíždělo, zvláště na úplavicu. Též v kasárni bylo plno marodů.“⁷⁴ Nákazu a infekční onemocnění šířil především všudypřítomný hmyz a brouci. „Pak nás potkala nová svízeľ – kromě vši a blech, které se opět začaly množit, sužovaly nás v noci štěnice, spousty štěnic a mouchy, jež se teď na podzim stěhovaly do teplejších místností a pak, abych byl úplný i krysy a švábi...“⁷⁵ Mezi lehčí zdravotní potíže patřily bolesti zubů, žaludeční problémy nebo průjmová onemocnění, život komplikovaly také různé památky na dlouhé namáhavé pochody v podobě odřenin, otoků, výronů a jiných poškození dolních končetin.

Na počátku války byl zdravotní stav československých *dobrovolců* na ruské frontě velmi dobrý, nemoci se v rotách objevovaly jen velmi ojediněle, infekční choroby se nijak zvlášť nešířily a nemocnice se plnily většinou raněnými, kterých i tak nebylo málo. Postupně během války se začal projevovat úbytek fyzických i duševních sil, služba byla vysilující, strava nevyhovující, morálka pomalu klesala a víra v rychlé vítězství se ztrácela kdesi mezi zákopy uprostřed země nikoho. „Dny minou v dírách životem málo lidským.“⁷⁶ Z dovolených a služebních cest z nitra země si vojáci přiváželi pohlavní nemoci, do československých jednotek přicházeli také noví dobrovolníci, kteří si s sebou přinášeli následky pobytu na frontě nebo v zajetí. V první řadě to byl skorbút, nemoc, kterou trpěli zajatci v ruských lágrech.⁷⁷

⁷² Cholera je nebezpečné průjmové onemocnění, nejčastěji se přenáší vodou znečištěnou fekáliemi nebo závadnými potravinami. Inkubační doba je několik hodin až dní. Příznaky jsou křečovitě bolesti břicha, vodnatý průjem a zvracení. V důsledku ztráty vody a iontů dochází ke snížení krevního objemu a acidóze, bez léčby může nastat až úplné vyčerpání a smrti. Účinnou prevencí představuje mytí rukou, převařování vody či její dezinfekce a dodržování základních hygienických pravidel při zacházení s potravinami.

Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Cholera>, [dostupné online 17. května 2014].

⁷³ Úplavice je akutní a vysoce průjmové onemocnění. Přenáší se výhradně z člověka na člověka. Charakteristické příznaky jsou svíravé bolesti břicha, křeče a vodnaté průjmy s příměsí krve a hlenu. Hrozí silná dehydratace a u extrémně těžkých případů protržení střešní stěny. K přenosu dochází přes potraviny nebo pitnou vodu. Pro pacienta je důležitá dieta a dostatečný přísun tekutin. Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/%C3%9Aplavice>, [dostupné online 28. května 2014].

⁷⁴ Citace: Knihovna Ústavu českých dějin FF UK Praha: VOŘECH, Josef: Denník, září – říjen 1914.

⁷⁵ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 84.

⁷⁶ Citace: Knihovna Ústavu českých dějin FF UK Praha: VOŘECH, Josef: Denník, 19. listopadu 1914.

⁷⁷ Skorbút, jinak taky kurděje, onemocnění způsobené nedostatkem vitamínu C. Projevuje se krvácivostí, např. z dásní, ze střev, špatným hojením ran, chudokrevností, u dětí bolestivou poruchou růstu kostí. Skorbút je

Objevovala se i malárie,⁷⁸ různá nesprávně zhojená poranění a s tím související zdravotní komplikace, především špatně zhojené zlomeniny.

V přímé souvislosti s několikaletým válčením a psychickým i fyzickým strádáním docházelo postupně ke změně nálad, mezi vojáky se projevovala nespokojenost, objevovaly se deprese a panika. Kvůli nedostatku teplého a kvalitního jídla, nedostatku spánku a naprosté absence hygieny, se u vojska, značně vyčerpaného neustálými boji, začaly ve větší míře šířit i pohlavní nemoci.⁷⁹

1. 2. 1 Infekční onemocnění

Velkou hrozbou a skutečným problémem byla pro každou armádu infekční onemocnění. Šířila se nezadržitelným tempem a v konečném důsledku vyřadila z boje celé jednotky. „*Naše vojsko zde v Sibiři žije ve velice nezdravých poměrech. Při nejlepší vůli a snaze těch, kteří se o nás dle své povinnosti a ochotně starají, často přece obydlí jsou špatná, šat nedostatečný a. j. v. Nejvíce však jsme ohrožováni zde nakažlivými nemocemi, které pohřbily v Sibiři mnohem více synů našeho národa než nepřátelské zbraně se všemi nemocemi ostatními dohromady.*“⁸⁰ Hrozbou se stala hlavně průjmová onemocnění doprovázená vysokými horečkami. Jednalo se o tyfus, cholera, úplavici a různé žaludeční a střevní katary. „*Oči jsem měl zanícené, rty rozpukané, kůži suchou a rozpraskanou. V propoceném špinavém prádle řádily vši. Dostal jsem úplavici. Osmý den pochodu dostal jsem horečku a jako ve snu, mechanicky jsem se vlekl kupředu.*“⁸¹ Nemocným úplavicí byl zpočátku podáván ricinový

provázen padáním zubů a snížením odolnosti proti nákazám. Je následkem jednostranné výživy bez čerstvého ovoce a zeleniny. Průběh skorbutu je vleklý, úmrtnost v těžkých případech, zvláště při epidemickém rozšíření, dost veliká. Internetový zdroj: <http://leccos.com/index.php/clanky/skorbut>, [dostupné online 28. května 2014].

⁷⁸ Malárie je infekční onemocnění, mezi jehož symptomy patří horečka, tiky, bolesti kloubů, dávení a křeče. Pokud není malárie léčena, nastává kóma a následná smrt. Nemoc je na člověka přenášena komáry, zásadní je její včasné rozpoznání a okamžitá léčba. Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Mal%C3%A1rie>, [dostupné online 28. května 2014].

⁷⁹ HAERING, Vladimír MUDr.: Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi, Praha 1924.

⁸⁰ Citace: Epidemiol., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Čeljabinsk 17. ledna 1919, č. 143.

⁸¹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 78.

olej, ten důkladně pročistil organismus, potom čaj a chléb, posléze prosná nebo pohanková kaše. „*Tedy neposlouchejte oněch dobře míněných rad (kamarádů pozn. autora) a poslouchejte nařízení a rady lékaře, který vám popřípadě ani žádné medicíny proti průjmu nedá – ale nařídí pouze přísnou dietu, zakáže jíst den nebo dva.*“⁸²

„*První podmínkou při výskytu infekčního onemocnění je nutnost nakaženého ihned izolovat, oddělit ho od ostatních, a všechny ty, kteří s ním byli v posledních dnech ve styku, aby byli v tzv. karanténě pod lékařským dozorem. Neobjeví-li se u nich onemocnění během několika dnů, pak mají jistotu, že nejsou nebezpeční svému okolí, jako ten, kdo onemocněl.*“⁸³ Jednotka, ve které se nákaza objevila, musela okamžitě celá do karantény a nemohla se dál účastnit bojů.

V době trvání epidemie se zdraví jedinci měli vyvarovat všeho, co napomáhalo šíření onemocnění - udržovat si v pořádku žaludek, aby sinepřivodili průjmy, pokud možno se vyhnout pití neznámé a nepřevařené vody, být opatrní při styku se zvířaty a chránit se proti hmyzu, ať už šlo o vši, blechy, štěnice, komáry či dotěrné mouchy. S tím souviselo i udržování tělesné čistoty, čistoty oděvu a ochrana potravin, které se měly konzumovat pouze vařené. Nedoporučovalo se ani mazlení s kočkami či psy. „*Hlavní věcí je tedy čistota a opatrnost – a nemocím těmto můžeme se vyhnouti. Bylo by to tragické, kdybychom po přestání tolika trampot před odjezdem domů měli umíratí následkem lehkomyšlnosti.*“⁸⁴

Zdrojem infekčních onemocnění mohly být zkažené nebo jinak závadné potraviny „*v místnosti samé bylo cítit hnilobný odporný zápach, některé kusy byly ve stádiu úplného rozkladu... cibule byla nalezena ve stavu naprosto shnilém...*“⁸⁵ a v první řadě kontaminovaná voda. „*Denně přibývá raněných a nemocných, hlavně ze špatné vody.*“⁸⁶ Vojáci měli zakázáno pít nepřevařenou vodu z potoků či jiných přírodních zdrojů, nicméně tato nařízení se dodržovala jen velmi těžce. Především v letních teplých měsících, kdy se

⁸² Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 9. 5. 1920.

⁸³ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 15. 5. 1920.

⁸⁴ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 22. 5. 1920.

⁸⁵ Citace: VÚA/VHA, fond Čs. legie v Rusku, Netechnické služby, Epidemicko-bakteriologický výzkumný ústav 1918–1920.

⁸⁶ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 139.

nezávadné vody bolestně nedostávalo, doplňovali se tekutiny, jak se jen dalo. V opačném případě totiž hrozil kolaps z horka, úpal či vysílení a mdloby z palčivé žízně. „*Slunce začalo ten den brzo ohavně pálit, vojáci čekali a čekali v plné zbroji a sanita měla co dělat, protože mnohé postihl sluneční úpal.*“⁸⁷ Pravděpodobně tedy nebylo vojáka, kterému by se střevní problémy, ať v těžší či lehčí formě, vyhnuly. Jestliže se nejednalo o vážné infekční onemocnění, většinou držel postižený několik dní dietu a k tomu dostal předepsaný klid na lůžku.

Nejhorší scénáře šíření nákazy měly odvrátit pravidelné prohlídky, očkování a včasné pohřbívání zemřelých. „*Hned bylo přikročeno k pohřbívání mrtvých z důvodů zdravotních, aby při hnutí mrtvých nevznikla nějaká epidemie. Jaká je v tom ironie, když na jedné straně se hnalo vojsko do krvavých bojů a bylo tisíce mrtvých a jindy zase se úzkostlivě pečuje 'z důvodů zdravotních', aby nikdo nepřišel snad náhodou o život – nejde o zdraví z humanity – jde o bojové jednotky!*“⁸⁸

Zvláštní nařízení panovala ve Vladivostoku. Všechny příjíždějící jednotky byly povinny odevzdat své nemocné do nemocnic a podrobit se karanténnímu řízení. Po cestě si musely obstarat očkovací látku proti neštovicím a vjíždět do města již očkovaní. Očkování proti tyfu proběhlo až na plavidlech. Před vstupem na loď čekala všechny bez výjimky přísná prohlídka, vylučovaly se nejen pohlavní onemocnění, ale i špína, vši či svrab.

Jedním z možných způsobů prevence před nebezpečnými epidemiemi byla snaha o dodržování základních hygienických nařízení. Každá jednotka měla svého *organizátora čistoty*, který měl dbát na to, aby se muži alespoň dvakrát týdně umyli a převlékli do čistého prádla, špinavé oblečení pak muselo být ihned vyvařeno, vypráno a vyžehleno. Před tím se několik hodin máčelo v mýdlovém roztoku. Vši v něm spolehlivě hynuly až po patnácti hodinách, proto se přidával dezinfekční lysol, čímž se usmrcení těchto parazitů zkrátilo asi na pět hodin. Hnidy se ničily až vylíhly při druhém praní.

Jak podstatné bylo dodržování osobní hygieny v důsledku zabránění šíření smrtelných infekčních nemocí, svědčí i množství různých věstníků a nařízení vydávaných Epidemiologicko-bakteriologickým výzkumným ústavem v Čeljabinsku. „*Umývání těla se*

⁸⁷ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 57.

⁸⁸ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 52.

provádí tak, že každý bratr svléknuv se vystoupí na plechové podium, kdež se mydlí a myje oblévaje se občas vlažnou čistou vodou, kterou nabírá malou nádobkou z nádoby na podiu stojící. Mýti se přímo v oné nádobě s čistou vodou je bezvýjimečně nepřípustné. Po umytí dostane každý čisté prádlo v umývárně.⁸⁹ Další opatření se týkala mytí rukou, hlavně při epidemii cholery, břišního tyfu a dyzenterie.⁹⁰

V Československém denníku vycházely v roce 1920 v rubrice Zdravotní hlídka články seznamující s epidemickými chorobami, poskytující informace o jejich příčinách a způsobech šíření a popisující příznaky a prostředky, jak nemoci předcházet a jak se před ní bránit. „*Jelikož cholera jest nyní náš stálý nepřítel, který nás vážně ohrožuje a může nám zasaditi rány až příliš citelné, chci se o ní zmíniti šíře, abyste nabyli přesvědčení, že ty rady a nařízení, které se vám dávají, nejsou šablonovitá, nýbrž že jsou to příkazy, které, nebudou-li se plniti, vymstí se nejen na těch, kteří jich nebudou poslouchati, nýbrž i na nevinných kamarádech.*“⁹¹

Důležitou nutností při ochraně před šířením smrtelných onemocnění se jevila schopnost udržovat čistotu ve vojenských obydlích, ať už se jednalo o zemljanky, stanové přístřešky, jakékoli obytné místnosti či těplušky. Snaha očistit svůj příbytek od kdejaké havěti se stala prioritou každého vojáka a jediným prostředkem bylo „... *neúporné, pravidelné, časté odstraňování nečistoty ze všech, zejména z nejzazších, nejtemnějších a nejnepřístupnějších koutův a štěrbin,*...“⁹² Doporučovalo se hodně větrat „... *důkladným otevřením všech otvorů na krátkou dobu*...“⁹³ obytné prostory se pravidelně uklízely a myly, štěrbinu se vylévaly mýdelným roztokem smíchaným se surovou kyselinou karbonovou a někdy se i plynovalo a sířilo.

⁸⁹ Citace: Epidemiol., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Škola o tělesné čistotě a čistotě vůbec v částech a o boji proti nakažlivým nemocem, Čeljabinsk 17. ledna 1919, č. 143, str. 1.

⁹⁰ Dyzenterie je infekční onemocnění střeva, projevuje se horečkou a zejména bolestivými krvavými průjmy. Nemoc se přenáší přímo nebo kontaminovanou vodou či potravinami. Internetový zdroj: <http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/dyzenterie-dyzenterie-dysenterie>, [dostupné online 28. května 2014].

⁹¹ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 7. 5. 1920.

⁹² Citace: Epidemiol., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Škola o tělesné čistotě a čistotě vůbec v částech a o boji proti nakažlivým nemocem, Čeljabinsk 17. ledna 1919, č. 143, str. 2.

⁹³ Citace: : Epidemiol., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Škola o tělesné čistotě a čistotě vůbec v částech a o boji proti nakažlivým nemocem, Čeljabinsk 17. ledna 1919, č. 143, str. 3.

Mezi další smrtelná onemocnění, která mohla vážným způsobem ohrozit bojeschopnost jednotek, patřily venerické choroby.⁹⁴ V tomto případě se kladl velký důraz na osvětu, velitelé měli kromě jiného i povinnost starat se o rozumné a ušlechtilé zabavování vojáků ve volném čase a omezovat večerní dovolené přes čas. Zároveň probíhaly vzdělávací přednášky, mezi vojáky se šířily informační letáky, v časopisech a novinách se neustále psalo o zdrženlivosti a zvýšené mravní povinnosti k sobě i národu. Vycházela také různá nařízení a věstníky o povinné dezinfekci po pohlavním styku. Týkala se především doporučení po aktu se vymočít a důkladně se omýt vodou či močí, nejpozději do hodiny a půl si vyžádat dezinfekci a vlastnoručně se zapsat do knihy, k tomuto účelu určené. „*Kdo v části onemocní pohl. nemocí a ukáže se nezapsaným v seznamu, bude přísně potrestán, že nepoužil ochrany jemu nabízené.*“⁹⁵ Seznam, se jmény mužů, kteří měli nechráněný pohlavní styk, se ukládal na dva měsíce, a pak ho sanitář v přítomnosti dvou svědků spálil a učinil o tom zápis s podpisy oněch svědků. I přes všechna opatření se pohlavní choroby šířily velmi rychle. „*České pluky ušetřené větších epidemií nakažlivých nemocí, stíženy jsou neuctivými epidemií pohlavních nemocí. Marná jsou dobrá slova, hrozby, nepomáhají články, přednášky, epidemie zuří a šíří se.*“⁹⁶ Časopis Havlíček otiskl v září roku 1919 zajímavou statistiku. Bohužel se z těchto údajů nedá určit, kolik z nakažených mužů se uzdravilo a jak vysoké procento nemocných chorobám podlelo.

Stav pluku	Pohlavně nemocných
1. července 2.255 (dle seznamu)	279 (za rok) čili 12,37%
1. září 1.964 (dle seznamu)	334 (za rok) čili 17,--%

Tabulka 1: Poměrné srovnání stavu pluku ke stavu pohlavně nemocných. VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Havlíček, č. 1, září 1919, s. 6

⁹⁴ Venerické. též pohlavní choroby, jsou infekční onemocnění přenášena převážně pohlavním stykem. Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Venerologie>, [dostupné online 28. května 2014].

⁹⁵ Citace: Epidemiolo., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Škola o tělesné čistotě a čistotě vůbec v částech a o boji proti nakažlivým nemocem, Čeljabinsk 17. ledna 1919, č. 143, str. 3.

⁹⁶ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, časopis Havlíček, č. 1, září 1919, str. 6.

Rok 1918	Kapavka	Měkký vřed	Syphilis	Celkem
Červenec	15	3	18	36
Srpen	15	1	9	25
Září	12	2	14	28
Říjen	9	-	5	14
Listopad	11	1	10	22
Prosinec	9	-	6	15
Rok 1919	Kapavka	Měkký vřed	Syphilis	Celkem
Leden	21	1	6	28
Únor	16	-	9	25
Březen	29	1	5	35
Duben	8	1	11	20
Květen	9	-	8	17
Červen	8	-	6	14
Přibylo v červenci	17	-	13	30
Přibylo v srpnu	18	-	7	25
Celkem	197	10	127	334

Tabulka 2: Přehled výskytu pohlavních nemocí 9. pluku od července 1918 do srpna 1919. VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Havlíček, č. 1, září 1919, s. 6.

Vzhledem ke stálým epidemiím vydal v únoru 1919 ředitele Epidemicko-bakteriologického výzkumného ústavu příkaz ohledně omezení kontaktů s ruským obyvatelstvem. Jednalo se především o návštěvy veřejných zábavních místností a veřejných lázní, jakýkoli úzký styk s obyvatelstvem, především s ruskými ženami.

1. 2. 2 Zdravotní služba

Válečná střetnutí požadují značné oběti. Co je to v rámci velké války sto zraněných? Je to výsledek bezvýznamného boje, jež se v análech bojů jen zaznamenává. Pro zraněného jednotlivce je den zranění dnem osudným, kdy je rázem postaven do zcela jiného prostředí a běh jeho života je uveden na jinou kolej, jsou hrozná zranění, jsou zranění i lehčí, která mají své pozadí, na které se nezapomíná. „Zvláštností, kterou mohl každý při raněných pozorovati,

*bylo, že žádný nenařikal na bolesti a jaksi ještě s hrdostí díval se na svoje rány a vykládal, kterak nastupoval, kolik jich (Němců) ubil, jak byl raněný – a při vzpomínce na ránu, spojila se myšlenka na pomstu, a raněný přál si jen býti zdravým, aby mohl navrátiti zranění alespoň desíti Němcům. Jiný zase mlčky hledí kamsi v dál a vzpomíná zajisté na domov – na matičku i tatička, kéž by ho zde viděli, jak by ho laskali svého syna, který krvácí pro svoji vlast – pro svobodu národa!*⁹⁷

Po každé velké bitvě se jednotka shromáždila na určitém místě, spočítali se přeživší, zdravotní poddůstojník nahlásil počet raněných, ti byli ošetřeni, odvedeni či odneseni na obvaziště a následně převezeni do nemocnice.

Počátky zdravotní služby u československých legií v Rusku jsou spojeny se vznikem České Družiny. Ošetřovna, která se nazývala *okolodek*, podléhala veliteli třetí armády a řídila se ruskými předpisy. Veškeré lékařské vybavení dodával kyjevský polní lékárnický sklad. Ošetřovna disponovala dvěma vozy, jedním menším dvoukolovým a druhým větším, nazývaným vojáky *archa úmluvy*, schopným přepravit čtyři ležící nebo dvanáct sedících raněných či nemocných mužů. Tuto těžkou nepohyblivou káru táhl zpravidla jeden, někdy dva páry koní.

Ošetřovna se pohybovala spolu se štábem Družiny, zpravidla zůstávala sbalena na povozech, zřizovala se pouze při několikadenním pobytu na jednom místě a většinou zajišťovala péči o tři až čtyři nemocné. V případě naléhavé potřeby se mohla rozvinout až na dvanáct lůžek.

Vzhledem k tomu, že jednotlivé roty Družiny se dělily na půlroty a čtyři a byly přidělovány ruským štábům, nebyla zdravotní služba koncentrována a nemocní a ranění se posílali k nejbližšímu lékaři. U jednotlivých jednotek pracovali ruští *felčari*, každá rota měla ještě čtyři sanitáře a osm nosičů raněných. *Felčari* z rot zasílali týdně do rukou lékaře Družiny výkazy o zdravotním stavu své roty, oznamovali počet nemocných a raněných, množství mužů poslaných do nemocnice, výskyt nemocí, zasílali žádanky o doplnění medikamentů a různých potřeb. V rotách vedli zdravotní službu, jako v ruském vojsku vůbec, lékaři, jimiž byli Rusové.⁹⁸

⁹⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, časopis Ječmínek, č. 5, březen 1918.

⁹⁸ HAERING, Vladimír MUDr.: Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi, Praha 1924.

V roce 1916 se Česká Družina proměnila na 1. československý pluk, který byl stále doplňován o nové dobrovolníky. Se stále větším počtem československých vojáků a se vznikem nových jednotek a větších útvarů se naléhavě zvyšovala i potřeba lékařů a dalšího zdravotního personálu. Došlo k rozšíření počtu ošetřoven a nemocnic, kde se mohli lépe uplatnit i čeští lékaři. Roku 1917 byla ustanovena česká lékařská kancelář, která řešila všechny závažnější otázky týkající se zdravotnictví, mimo jiné i přidělování českých lékařů k jednotlivým plukům.

Lékařů bylo v armádě poměrně málo a jen těžko se jejich stavy doplňovaly. Podstatný rozdíl představovala přímá služba v poli, která kladla na lékaře velké psychické i fyzické nároky a znamenala i přímé ohrožení na životě, a službou v zázemí, v nějaké nemocnici či lazaretu. Práce přímo na frontě nebo v polní nemocnici představovala pro lékaře nejhorší zkušenost jejich kariéry. Nejděsivější zážitky si osvojili přímo na obvazištích, kam přicházeli ranění s množstvím bizarních zranění a doktoři byli v důsledku válečných podmínek, nedostačující hygieny, nesterilního prostředí atd. často bezradní a nemohli raněným pomoci. Jako členové bojových jednotek se sice nedostávali do přímého střetu s nepřítelem, přesto byli v mnoha případech ohroženi na životě. Obcházeli a kontrolovali různá stanoviště blízko bitevní linie, občas byla bombardována i samotná obvaziště, mohlo dojít i k vypuknutí epidemie. V pamětech lékařů se objevují poznámky o hrůznosti některých zranění a bezmoci, kterou mnozí pociťovali tváří tvář kruté realitě války.⁹⁹

Druhé období působení zdravotní služby u československých legií v Rusku lze datovat od března roku 1918, kdy začala evakuace jednotek železnicí do Vladivostoku a došlo k otevřenému vystoupení čsl. legií proti bolševikům. Zdravotní služba působila nezávisle na ruské armádě a pracovala v rámci čtyř bojových skupin čsl. jednotek.

Pro přepravu raněných, ale také k ošetření a operacím sloužily zdravotní vojenské vlaky. „*Na horních lůžkách nacházeli se lehce ranění a na spodních těžce ranění, většinou se zlámaninami. Na jedné straně nacházela se větší prázdná prostora sloužící pro převazování. Obsluha sestávala ze zajatců většinou poláků nebo rusínů.*“¹⁰⁰ Součástí sanitárního vlaku se stal operační vagon, vůz pro těžce raněné, kuchyň, prádelna a vagony určené pro personál a

⁹⁹ MATĚJČEK, Petr: První světová válka očima českých vojenských lékařů, Bakalářská práce, Ústav českých dějin FF UK Praha, 2012.

¹⁰⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 20.

materiál. Lepší mobilitu vykazovaly menší zdravotní vlaky umístované na jednotlivých stanicích a sestávající jen z několika vozů. „... *probral jsem se ve vagoně na zemi mezi spoustou raněných... Tak jsem ležel dva dni na podlaze, bez převazu a bez nápoje. Vlak ujížděl. Otřesy působily strašnou bolest. Chvillemi jsem v horečce křičel, ale nikomu to asi nevadilo: při vědomí jsem slyšel sténání a nářek druhých.*“¹⁰¹

Vlaky ovšem nebyly jedinými přepravními prostředky československých zdravotníků, disponovali také nemocničními loděmi, plavicími se hlavně po Volze, a každá štábní divize vlastnila zdravotní automobil. „*Pouze cesta na primitivní povozce z bojiště... pak sanitní letučkou a dále vlakem byla velmi obtížná.*“¹⁰²

V Čeljabinsku se podařilo získat několik domů a vybudovat nemocniční komplex s velmi dobře fungující ošetrovatelskou službou a profesionálním zázemím. Součástí celého komplexu s osmi set lůžky byly dvě kuchyně, dvě prádelny, žehlárna, sušárna, lázně, dva operační sály, velká lékárna, asi dvanáct budov pro nemocné, zvláštní místnost pro přijímání nemocných, velká *převazárna*, kancelář, zubní kabinet, bakteriologická laboratoř a rentgen. Vedle této hlavní nemocnice využívali českoslovenští vojáci ve městě ještě několik menších zdravotnických zařízení, zároveň po celé délce magistrály působily i další zdravotnické instituce, vojsko také zakládalo lazarety podporované z velké části místním obyvatelstvem.

Polní lazaret byl zpravidla plátěný bílý stan podepřený sloupy, na zemi jen vyšlapaná hlína, místy rozložená sláma. Podle aktuální situace mohla posloužit jako lazaret stodola nebo krytý přístřešek u domu. Ranění leželi na provizorních lůžkách, někdy měli bílé nemocniční prádlo, jindy zůstávali ve vojenském oblečení, přikryti byli tmavými dekami. Pokud neměli k dispozici postele, leželi muži přímo na zemi či na slámě, někteří měli přikrývky, jiní ani to ne.¹⁰³

V zápiscích Boženy Holečkové-Seidlové, zdravotní sestry v Kyšiněvské nemocnici během Velké války, se objevují zajímavá fakta o chodu nemocniční zařízení v tomto čase. Nejdříve se musel každý nemocný řádně zapsat, zápis probíhal v uzoučké nešikovné chodbičce, kde se nemocným zároveň odebíraly všechny věci a kde se svlékali. Z chodby se

¹⁰¹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

¹⁰² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. pěšího pluku Jiřího z Poděbrad.

¹⁰³ VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví.

přesouvali přímo do koupelny, z té v čistém nemocničním prádle do sálu a na lůžko. Nemocniční obuvi, tzv. trepek, bylo jen 50 párů, nemocní tedy chodili vesměs bosí. Když v zimě nebyla v provozu koupelna, museli muži přecházet do sousední budovy, vzdálené asi 10 minut cesty, jen v ložním prádle, na bosu, v papučích a v lehkém nemocničním pláštiku. Mnozí pacienti neměli ani přikrývky a v kamnech se leckdy nedalo pořádně zatopit kvůli mokrému dříví. Na lihovaru se ohřívala voda a nalévala do všelijakých lahví a plechovek a o ně se pak muži hráli.¹⁰⁴

Od roku 1919 se čsl. jednotky posunuly blíže na východ a zdravotní služba se musela nové situaci přizpůsobit. Docházelo k postupnému rušení velkých nemocnic v Čeljabinsku a Jekatěrinburku a přesunu veškerého vybavení do měst směrem na východ. „...odebral jsem se... do dlouhého nemocničního vlaku, jenž sloužil převazištěm a nemocnicí pro lehce raněné... Po převázce jsem ihned položen na nosítka, proti mé vůli, a odnesen před nádražní budovu na ulici. Tam nacházel se již kočár, do kterého mě naložili... Poté jsem zavezen před dosti velikou jednopatrovou budovu, nad jejímž vchodem vlál červený kříž v bílém poli.“¹⁰⁵

Hlavní zdravotní instituce sídlily v Irkutsku, Omsku a Krasnojarsku, při nemocnici v Tomsku vzniklo oddělení pro choromyslné, v Irkutsku působila velká venerologická *ambulator*, v Jenisejsku venerologická nemocnice spojená s bakteriologickým a serologickým institutem. Nemocnice ve Vladivostoku měla za úkol shromáždit všechny raněné a nemocné Čechoslováky a vychovávat mediky a nižší zdravotní personál pro cestu na moři.¹⁰⁶

1.3 Smrt dobrovolná a z trestu

Smrt není pojem, nedá se definovat, tak jako se nedá definovat život. Už Platon¹⁰⁷ konstatoval, že o smrti se nic neví, jen jedno je známo zcela bezpečně – smrt je absolutní

¹⁰⁴ HOLEČKOVÁ-SEIDLOVÁ, Božena: Rok sestrou. Zápisky z Kyšiněvské nemocnice, Praha, 1925.

¹⁰⁵ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 23.

¹⁰⁶ HAERING, Vladimír MUDr.: Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi, Praha 1924.

¹⁰⁷ Platon – řecký filosof, pedagog a matematik, žil v letech 427 před n. l. – 347 před n. l., Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Plat%C3%B3n>, [dostupné online 26. května 2014].

jistotou, která nás čeká a nikomu se nevyhne. Ona jediná radikálně omezuje lidskou svobodu a už odedávna ve většině lidí probouzí úzkost a strach. Strach ze smrti je, co lidská paměť sahá, antropologickou konstantou, stejně tak jako jí je naproti tomu lidská touha smrti uniknout.

1. 3. 1 Sebevraždy

Ačkoli se člověk vždy smrti obával a pokoušel se, seč mohl, její příchod oddálit, přesto se v celých lidských dějinách objevují četné případy dobrovolného odchodu z tohoto světa. Sebevražda je nepochybně silným tématem fenoménu smrti. Doprovází jako stín život lidstva a její výslovný společenský a náboženský zákaz upozorňuje na její přitažlivost a hloubku. Bývá chápána jako náhlé katastrofické selhání individuální sebedůvěry a identity, nicméně nepochybně také souvisí s určitým typem osobnosti.

Během válečných střetnutí docházelo k sebevraždám v nemalé míře. *„Válka těžce působila na psychiku jedinců. Někdo snášel válečné útrapy lépe, jiný hůř. Dezerce, sebevraždy nebo šílenství bylo za války na denním pořádku.*¹⁰⁸ Mimořádný tlak, kterému každý voják čelil, měl z velké části fyzický charakter, už méně pozornosti se však věnovalo tlaku psychickému. Klíčovou roli hrál v této záležitosti stres pramenící z odloučení od domova a rodiny a z jiného, velmi náročného způsobu života v důsledku narukování do armády. Ke skličujícímu pocitu stesku se přidával i hluboký pocit ztráty vlastní důležitosti, osamění a bezmoci.

Existuje jeden definitivní způsob, kromě dezerce, jak uniknout službě v armádě – sebevražda. Sebevražda v táboře či kasárnách, sebevražda jako vysvobození od nesnesitelného stresu či bolesti na bojišti, sebevražda v důsledku bezvýchodnosti situace či jako poslední gesto poraženého velitele. Je to akt úmyslného a vědomého ukončení vlastního života a pravdou je, že vzájemné dohody o sebevraždě nebývaly mezi vojáky neobvyklé. *„Nešetřili jsme nikoho a ničeho, ani sebe. Smrt z vlastních rukou neb od spolubojovníka byla*

¹⁰⁸ Citace: PRCHAL, Vítězslav a kol.: Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.-19. století, Pardubice, 2011, s. 188.

*vysvobozením od toho, co očekávalo ty, kteří zůstali na bojišti raněni. Běda těm, kdož padli do rukou nepřátel! Třebaže pospíchali, měli ještě kdy, aby se pomstili našim těžce raněným.*¹⁰⁹

Jaké příčiny vedly muže dennodenně bojující o svůj život k jeho ukončení? Jaké okolnosti je donutily vzdát marný boj s osudem a raději zvolit smrt?

Jedním z primárních důvodů častých sebevražd byla bolest. Bývala mnohdy tak nesnesitelná, že ranění prosili o rychlé ukončení života nebo tento krok učinili sami. *„Odcházím s hlídkou na bojiště, abych se ubezpečil, že tam nezůstal nějaký těžce raněný nešťastník... Sem tam je slyšet zaržání koně, které přímo řeže vzduch, pak vzdychy těžce raněných a jejich proklínání. K uchu teď dolehne i ojedinelý výstřel. Jeden z raněných mne žádá, abych ho na místě zastřelil, cítí prý, že nemá naději a bolest je ukrutná. Těším ho a dávám uložit do nosítek. Vzdychá těžce a nařiká při každém kroku nosičů.*¹¹⁰ S tímto faktem souvisí už výše zmiňovaná skutečnost, že v kontextu s delším pobytem mužů na frontě a získáváním válečných zkušeností ubýval strach ze smrti samotné a zvyšovaly se děs a hrůza z bolestivých zranění či trvalých zmrzačení.

Trýznivé obavy z mučení v případě zajetí se staly další příčinou, proč bojující muži volili raději smrt. *„Česká brigáda utkala se v... boji s Němci, byla obklíčena a zničena. Mnoho Čechů skončilo sebevraždou, aby se nedostali do zajetí.*¹¹¹ Většinou si legionáři ponechávali pro tento případ u sebe ruční granát, jehož účinky byly stoprocentní. *„Pro malou vzdálenost od nepřítele, zejména na pravém křídle, kde došlo k boji ručními granáty a bodákovému útoku, nebylo možno některé raněné vynésti a po našem ústupu padli do rukou nepřítele. Někteří se sami ubili vlastními ručními granáty.*¹¹² Jiní volili smrt zastřelením. *„Rudí však byli připraveni, pustili vlak s rotou až na nádraží, tam je z části postříleli a ostatní zajali. Poručík Černý se na peronu zastřelil.*¹¹³ Ne vždy ale měl voják odvahu zmáčknout spoušť nebo odjistit granát, pak nezbývalo než poprosit kamaráda. Přistoupit na takový

¹⁰⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

¹¹⁰ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 9.

¹¹¹ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 90.

¹¹² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. pěšího pluku Jiřího z Poděbrad.

¹¹³ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 126.

požadavek však vyžadovalo nesmírnou morální sílu a ne každý měl dostatečnou kuráž takový čin vykonat a poslední službu příteli poskytnout. „*V tomto boji byl těžce raněn do nohou a pro rychlý ústup nemohl býti z bojiště odnesen. Prosil tedy četaře Svobodu (nyní kap. 5. pluku), aby ho zastřelil. Svoboda vyhověl jeho přání, přičemž si Maksa sám držel hlaveň u spánku.*“¹¹⁴ Otázkou ovšem je, v jak velkém měřítku k sebevražedným činům docházelo a kolik vojáků skutečně zemřelo vlastní rukou. „*Zde jen pro ilustraci uvedme, že, za vlast' položilo život na všech frontách až do návratu domů životy asi 5 405 legionářů.*“¹¹⁵

Pro velící důstojníky se stal po prohraném boji dobrovolný odchod ze světa posledním hrdinským gestem. „... *on však vida neštěstí, jež potkalo jeho prapor, zastřelil se ranou ze svého revolveru.*“¹¹⁶ Na tomto místě nelze nezpomenout sebevraždu generála Švece „... *ale tu vstoupil příslušník 1. pluku Vodička... zakončil svou řeč nesmyslnou frází 'My už nevěříme nikomu!' 'Mně také ne?' zeptal se plukovník Švec. 'Ne,' zněla hrozná odpověď Vodičkova. Bledý jako smrt otočil se k vagonu. 'Dáváte mi do ruky revolver,' byla jeho poslední slova. V noci nato plukovník Švec se ve svém vagoně zastřelil...*“¹¹⁷

Sebevražda ale nebyla vždy výrazem statečnosti jedince. Důvody ukončení života vojáků první světové války byly rozličné a mnohdy zbytečné a hloupé. „*V naší druhé divizi se několik důstojníků dostalo do nálady a rozstřílelo obraz carevny. Po vystřízlivění se jeden z nich zastřelil z obav před následky. Byl to náhodou Čech.*“¹¹⁸ Někteří volili dobrovolný odchod ze světa v důsledku psychických onemocnění, „... *onemocněl a byl odeslán na léčení do nemocnice v Čeljabinsku; tam však v záchvatu choromyslnosti... spáchal sebevraždu*“¹¹⁹ jiní z důvodů, které už se nikdo nikdy nedozví. „*Z neznámého důvodu odešel dobrovolně ze*

¹¹⁴ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře, s. 1.

¹¹⁵ Citace: ŠEDIVÝ, Ivan: Rakousko-Uherská branná moc a problém čs. legionářů 1914–1918, In: Moderní dějiny, 1993, č. 1, s. 114.

¹¹⁶ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 14.

¹¹⁷ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 148.

¹¹⁸ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 67.

¹¹⁹ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 26.

světa zastřeliv se 16. července 1919“¹²⁰ „V noci odešel, aby se již více nevrátil... Ráno našli vojáci... jeho vychladlé tělo. Sebevražda br. Huška působila na všechny velmi drtivě.“¹²¹ další třeba z nešťastného vztahu, „Láska jeho k ruskému děvčeti nebyla šťastnou, z neznámé příčiny odhodlali se společně zemřít... zastřelil svou milenkou i sebe.“¹²² „Nešťastná láska byla asi příčinou toho, že společně se svou milenkou volili smrt; nechali se roztrhati ručním granátem...“¹²³ nebo třeba kvůli strachu či špatnému svědomí. „Když jednou upozoroval, že schází mu celkem nepatrná částka z rotního fondu, kterou někde ztratil, vzal si to tak k srdci, že se zastřelil.“¹²⁴

1. 3. 2 Nešťastné náhody

Smrt způsobená nešťastnou náhodou nebyla za války ojedinělá a určitě patřila mezi opakované způsoby odchodu vojáků z tohoto světa. Jednalo se např. o střelbu na neznámé osoby, postřelení od kolegy, neopatrné zacházení se zbraní, dopravní nehody, utopení apod. Tyto nebojové ztráty byly o to depresivnější, že si vybíraly své oběti nahodile a nečekaně a nikdo nemohl tušit, kdy si vrtošivá smrt přijde právě pro něj. Náhodná smrt se jevila absolutně nesmyslnou a její bezúčelnost byla často podtržena prostředím, ve kterém umírání nemělo co pohledávat. Už sám fakt, že smrt dosáhla i na ty, kteří se cítili relativně v bezpečí, rozšiřovala riziko smrtelného úrazu za hranice samotné fronty a měla tak mnohem větší dosah.

Mezi časté nehody patřila střelba hlídek na neznámé osoby a v první řadě pak neopatrné zacházení se zbraněmi. „Byl těžce zraněn svým druhem, jenž domnívaje se, že puška není nabita, namířil a stiskl spoušť.“¹²⁵ „Neopatrností jednoho vojína, žertem byl

¹²⁰ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 35.

¹²¹ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 27.

¹²² Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 13.

¹²³ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 15.

¹²⁴ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 49.

¹²⁵ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917-1920, Turnov 1927, s. 26.

zastřelen. „¹²⁶ „... smrt čekala na něho doma ve vagoně, zaviněná neopatrností kamarádů. „¹²⁷

Ke smrtelným zraněním docházelo v důsledku nepozornosti nebo jen nešťastné náhody. Zvláště při přesunu československých vojsk po železnici směrem na východ nebyly smrtelné nehody ojedinělým jevem. „*Cestou se přiházelo mnoho neštěstí. Tu spadl některý pod kola vozu a přišel o nohy, tu zase byl jiný parou opařen, nebo zase jiný na střeše vozu usnul, sletěl dolů a zabil se. „¹²⁸ „Tragický osud stihl druhého dne i sluhu prap. Tomka, svobodníka Junga, jenž na cestě z dovolené spadl z přeplněné těplušky a zabil se. „¹²⁹*

Příčiny smrti vojáků ruské fronty byly rozličné a někdy až bizarní a neuvěřitelné. V mnohých denících se objevují poznámky o smrti spolubojovníků, která skutečně čekala všude kolem a měla neuvěřitelné množství podob. Některé nehody v sobě nesly nemalou dávku hořké ironie. Osobní poznámky legionářů vydávají následující svědectví – nešťastnou náhodou zasažen nábojem vlastního dělostřelectva, nešťastnou náhodou zemřel při čištění pušek, utopil se při přechodu řeky, spadl pod kola jedoucího vlaku a byl usmrčen, utonul při koupání v řece, při lovu ryb explodoval mu v ruce ruční granát, zasažen nešťastnou náhodou kulkou z kulometu, který připravoval k boji, měl chatrné zdraví, byl stížen slunečním úpalem a skonal, nesnesl útrapy na frontě, při ústupu klesl vysílením a palčivou žízň, zemřel otravou po snědení masové konzervy, při přeskokování na druhý vagon spadl pod vlak a ten mu utrhl obě nohy, spadl z telegrafní tyče a způsobil si vážné vnitřní zranění, zemřel na otravu po požití zkažených potravin, zemřel na otravu alkoholem atd.

O to smutněji a bolestivěji působila smrt, která přicházela až na konci války, v době, kdy voják přestál všechna nebezpečí a válečné útrapy, vyhnul se kulkám, nemocem i

¹²⁶ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 60.

¹²⁷ Citace: Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov 1927, s. 15.

¹²⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly II. díl škpt. gšt. Jar Kovář, s. 5.

¹²⁹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 117.

¹²⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly II. díl škpt. gšt. Jar Kovář, s. 5.

¹²⁹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 117.

rozmanitým smrtelným nástrahám, a stejně nedosáhl svého snu a cíle, návratu domů. „... jsme se dověděli smutnou zprávu o tragické smrti jednoho legionáře... Zajisté po celou noc nemyslíl na nic jiného, než na svoje drahé ve vlasti, na něž se tak těšil. Úžasná radost, že už pojedou domů, ho tak rozčílila a jeho slabé srdce podlehlo; ranila ho mrtvice.“¹³⁰

1. 3. 3 Popravy

Smrt, jež na každém kroku provázela mladé muže bojující v zákopech východní fronty Velké války, měla nekonečně mnoho podob. Mezi její specifické formy patřila poprava - akt vykonání trestu smrti, který byl jako nejvyšší a definitivní trest praktikován od nepaměti, počítal s ním už nejstarší dochovaný zákoník babylonského krále Chammurapiho. Popravou, nebo též exekucí, lze nazvat jak popravu oficiální, nařízenou soudním tribunálem nebo v přeneseném slova smyslu i úmyslné zabití bezbranného člověka. Během válek 20. století se primárně aplikoval trest smrti zastřelením nebo oběšením.

Popravování byli v první řadě zrádci. Z tohoto důvodu měli ruští legionáři až panický strach ze zajetí. Přešli na stranu nepřítele rakousko-uherské monarchie, stali se vlastizrádci a vyvrheli. „...ale tolik jsem věděl, že jako Čech a zejména jako český učitel nesmím k tomuto historickému dění přihlížet lhostejně, naopak dáti všechny své síly do služeb vlasti... Uvažuje o tom, náhle jsem zakolísal – ale to znamená, že také ty budeš se musit přihlásit do vojska, snad i bojovat a snad i – umřít! Dobrovolně! A rodina, děti? Jak s nimi naloží pomsta nepřítele? Vždyť to, co podnikáš, je velezrada! ... Přišla chvíle, že jsem se zastyděl sám před sebou, že jsem mohl připustit byt' jen na chvíli, abych zakolísal. A od toho dne, kdy jsem si ujasnil svůj úkol i své povinnosti, cítil jsem velikou radost.“¹³¹

Muži, kteří narukovali do rakousko-uherské armády, a dostali se do ruského zajetí či dokonce sami dobrovolně přešli k nepříteli, „Hned zpočátku jsem si umínil, že pro pangermánskou rakousko-uherskou politiku nehnu ani prstem. Už tehdy mne napadlo, že

¹³⁰ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov 1931, s. 245.

¹³¹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 80.

*pokud dojde skutečně k válce, přejdu, jak jen to bude možné, k Rusům.*¹³² skončili v zajateckých táborech nebo je čekala práce na daleké Sibiři. Zde se směli zpravidla volně pohybovat, povinnosti většinou nebyly až tak náročné, zajatí muži si příležitostně vydělali i nějaké peníze a poměrně dobře se jim dařilo začlenit se do vesnických komunit. Ze zajetí měli stále možnost vrátit se domů. Pokud ale přešli k legiím, znamenalo to definitivní konec jakékoli šance na návrat do vlasti. Rozhodnutí museli učinit v době, kdy nemohli ani vzdáleně tušit, jaký bude výsledek války. Vědomě se odhodlali riskovat ztrátu vlasti, svého rodného kraje, své rodiny a přátel a dávali své síly a schopnosti ve prospěch boje za samostatný český stát. *„První tito a ostatní legionáři byli skutečně výkvět národa. Šli bez záruk ve vítězství, šli možná na smrt, šli možná s vyhlídkou na trvalé vyhnanství. Byli to muži činu, zodpovědnosti a pevní vůle, čestní a skromní, bez nároků na zisk a kariéru.*¹³³

Jestliže Čechoslovák vstoupil do ruské legie a během bojů ho zajali vojáci rakousko-uherské strany, trest za vlastizradu byl v mnoha případech jednoznačný.¹³⁴ To byl také důvod, proč v bezvýhodné situaci volili vojáci raději smrt vlastní rukou než případné mučení a následné oběšení. *„Nezvěstným na noční rozvědce... vyškrtnut ze seznamu pluku a roty... Zaját rakouskými vojsky a odsouzen k smrti. Poprava vykonána na základě rozsudku polního soudu 9. jízdní divise...*¹³⁵

O mnoho horší situace nastávala v době, kdy československé legie bojovaly v čase občanské války s ruskými bolševiky. Ti byli známi svou krutostí a bestiálním mučením svých zajatců. *„Z našich měla značné ztráty ruská rota Novonikolajevců, která byla bolševiky rozražena a musela ustoupiti, zanechavši na bojišti raněné. Ti se dostali do rukou bolševikům a byli ukrutně zohaveni.*¹³⁶ Často také docházelo k popravám civilního obyvatelstva.

¹³² Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác.medika 1914-1920, Litomyšl, 1998, s. 7.

¹³³ Citace: Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice paměti Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 90.

¹³⁴ Popravování byli pouze občané Rakouska-Uherska, Starodružiníci s ruským občanstvím k trestu smrti odsuzováni nebyli. Česká družina se obecně považovala za jakýsi sbor působící v zájmu ruské armády. Její příslušníci jako vojáci ruské armády museli přijmout ruské občanství.

¹³⁵ Citace: VÚA/VHA, fond Karty legionářů, Josef Staněk.

¹³⁶ Citace: Za svobodu, kronika českosl. revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, Anabase, díl IV., 1926, s. 304.

„Vyprávěla uděšeně, že na zadní koleji rudoarmějci právě zastřelili asi 55 lidí za to, že pomáhali Čechoslovákům. Leží pryč tam a nesmí je nikdo pochovat.“¹³⁷

Popravy nepřátelských vojáků padlých do zajetí byly běžnou součástí válečných praktik všech věků. I příslušníci československých legií v Rusku odsuzovali k trestu smrti zajaté protivníky. *„Všechny muže posíláme ke kostelu, kde bude schod.¹³⁸ Hlavní provinilci utekli. Selský schod odsoudil 4 k oběšení. Pověšení u stavení. Rota seřazena. Přichází batuška, který prosí o milost pro ně našeho rotného. Bagáni řvou: Oběste je! Ženy kvílí. Děti vřískají. Nerozhodnost pověsit - nepověsit je napínavá a rozčilující. Konečně jeden po druhém se houpá. (Otec musel pro syna přinést provaz, sami si rovnali oprátky na krku.) Viseli do rána.“¹³⁹*

Kromě oficiálních poprav nařízených soudem, ať už jakéhokoli typu, probíhaly za války i lidové exekuce, tzn. popravy bez řádných soudů. Svět války se neřídil žádnými pravidly ani morálkou. *„... naši chytili dva austriáky. Byli ihned oběšeni.“¹⁴⁰ „Důstojníci ubili jednoho špiona šavlemi a hodili jej do strouhy.“¹⁴¹ „... Jen občas padne jedna dvě rány, kdesi tam za zahradami. To někdo z našich zastřelil chyceného krasnoarmeje.“¹⁴²*

Ve Vojenském ústředním archivu v Praze na Invalidovně je ve fondu Karty legionářů uložen spis Josefa Staňka, který byl od listopadu 1916 považován za nezvěstného. Na základě poválečného šetření se však podařilo odhalit skutečné okolnosti jeho posledních dní – zajetí, soud a poprava. Původní záznam v jeho kartě z roku 1916 zněl: *„Nezvěstný z rozvědky v noci z 18. na 19. listopadu 1916. Byl za drátěnými přehradami v nepřát. rajoně. Těžce raněn (snad*

¹³⁷ Citace: HOLEČKOVÁ-SEIDLOVÁ, Božena: Rok sestrou. Zápisky z Kyšiněvské nemocnice, Praha, 1925.

¹³⁸ Schod je schůze nebo shromáždění.

¹³⁹ Citace: HRABĚTOVÁ, Jiřina: Ruská anabase. Deník legionáře Josefa Holuba, Zruč–Senec, New York, 2000, 27.1. – 31.1. 1918.

¹⁴⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací Na vojně v Rakousku – V zajetí – Na Sibiři 1916 – 1917, 19. července 1916.

¹⁴¹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací Na vojně v Rakousku – V zajetí – Na Sibiři 1916 – 1917, 19. července 1916.

¹⁴² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník ruského legionáře, 26. června 1918.

i zabit – nedalo se zjistit), tam zanechán a pravděpodobně pohřben od Němců. Pozůstalosti nebylo, drobnosti rozdány jeho kamarádům.“¹⁴³

Kancelář československých legií při Ministerstvu národní obrany se pokoušela v poválečných letech osvětlit okolnosti smrti některých legionářů, dohledat svědky a doplnit a upřesnit osobní údaje. Příslušníci československého zahraničního vojska při svém vstupu do legií totiž často úmyslně nahlásili nesprávné údaje o svých osobních datech, aby rakouským úřadům znemožnili eventuální persekuci svých příbuzných.

Na základě výzvy v Národní Politice v roce 1920 se přihlásil svědek, který znal podrobnosti zajetí a popravu Josefa Staňka, dokonce byl schopen i zaznamenat místo jeho poslední odpočinku.¹⁴⁴ Postupně, zásluhou dalších svědeckví, se podařilo poměrně detailně zrekonstruovat průběh zajetí a následné popravu ruského legionáře.

Josef Staněk se během bojů dostal do bezvýchodné situace, nezbývalo mu nic jiného než se pokusit o útěk zpět nebo se sám usmrtit. V zoufalé situaci bohužel ztratil duchapřítomnost, neuvědomil si, co horšího ho může stihnout, nepokusil se ani o obranu ani o únik, ačkoli obojí bylo možné. Doufal, že mezi ruskými zajatci nebude poznán, dal se klidně odvést ke štábu německého pluku a ani se nijak nesnažil o zjednání polehčujících okolností. Ruští vojáci, zajatí společně s ním, však upozornili, že Staněk je Rakušan. Během výslechu se legionář hrdě přiznal, že patří ke Starodružiníkům a tím byl jeho osud zpečetěn.¹⁴⁵

Polní soud rakousko-uherské 9. jízdní divise, jenž se případem Josefa Staňka zabýval, si vyžádal od pražského policejního ředitelství zprávu o jeho politické a spolkové činnosti, předloženy byly i Staňkovy dopisy. Z přisedících soudu nebyla ni jeden Čech. Povolán byl tlumočnick českého jazyka, který ale nebyl přítomen celému řízení. Ačkoli obžalovaný věděl, že mu hrozí trest smrti, neobhajoval se. Odsouzen byl k potupné smrti provazem.

Na smrt připravil odsouzeného divisní farář Pospíšil, jenž ho také pochoval. „*Věděl, co ho čeká a byl docela klidný, přál si cigarety a lepší jídlo, aby směl napsat své ženě a*

¹⁴³ Citace: VÚA/VHA, Československé legie v Rusku, Karty legionářů, Josef Staněk.

¹⁴⁴ VÚA/VHA, Československé legie v Rusku, Karty legionářů, Josef Staněk, dopis s nákresem označení hrobu, Josef Flek, Báňská Bystrice 17. 7. 1920.

¹⁴⁵ VÚA/VHA, Československé legie v Rusku, Karty legionářů, Josef Staněk, Národní politika č. 199, 21. července 1920.

*rozloučit se s ní, ale dopis musel být odevzdán soudu k cenzuře, o smrti se v něm nezmiňoval, dopis odeslán a došel, já jsem pak napsal druhý dopis, kde jsem vše šetrně sdělil, datum smrti a místo odpočinku Před smrtí p. Staněk byl však velmi rozechvěn. Seděl jsem chvíli vedle něho na pryčně a držel ho téměř v náručí. Plakal a já s ním. Přišli vojáci, pomodlili jsme se spolu otčenáš a vzal ho za ruku. Potácel se ubohý a celou tíhou těla se na mne spolehl a tak jsme došli na místo popravení. Opět jsem se s ním pomodlil a dal mu kříž k políbení a on jej vroucně políbil. Poslední jeho slova byla – s Bohem moje drahá ženo!... Jen několik minut vše to hnusné divadlo trvalo.*¹⁴⁶

Popravu provedl za 50 korun důstojnický sluha, Čech. Farář Pospíšil tajně v noci provizorní hrob upravil.¹⁴⁷ Úmrtní doklad vystavilo velitelství 9. divise. Kromě nacionálí obsahoval příčinu smrti, kdy a kde byl odsouzený pohřben, jméno pochovávajícího kněze, jméno lékaře nebo očitých svědků.

Smrt provazem se používala jako hrdelní trest po celou historii lidstva. Odsouzení bývali věšeni na šibenici, v nouzových podmínkách války se ale spíš využívaly stromy, sloupy, trámy stavení apod. Oběsit člověka lze třemi způsoby. Při prvním se nešťastník postaví na nějaké vyvýšené místo (žebřík, stolička, kůň), okolo krku se mu navlékne oprátka uvázaná ke stromu či trámu a pak se mu odstraní opora pod nohama. Tento způsob exekuce je nejrozšířenější, smrt je pomalá a bolestivá.

Při druhém způsobu se odsouzenec navlékne na krk oprátka a za druhý konec provazu je vytažen do výšky, místo aby jeho tělo padalo dolů. Tento postup byl velmi oblíben při lynčování, dlouho totiž trvá, než se člověk udusí. Třetí způsob je nejúčinnější, ale vyžaduje příslušné vybavení: šibenici o dostatečné výšce vybavenou propadlem. Odsouzenec je postaven nad propadlo a na krk je mu nasazena oprátka, po otevření propadla padá volným

¹⁴⁶ Citace: VÚA/VHA, Československé legie v Rusku, Karty legionářů, Josef Staněk, dopis Antonína Pospíšila, faráře z Jestřábí u Olomouce z 13. července 1920.

¹⁴⁷ VÚA/VHA, Československé legie v Rusku, Karty legionářů, Josef Staněk, Národní politika č. 199, 21. července 1920.

pádem, přičemž se provaz prudce napne, což způsobí zlomení vazy. Ale ani tato metoda nezajistí, aby byl odsouzenec okamžitě mrtvý.¹⁴⁸

Kromě utrpení při umírání samotném, prožívali odsouzení i hluboká muka duševní. *„Oběti stály se svázanýma rukama i nohama, dva pod každou šibenicí, voják uherský stál po pravé a levé straně odsouzence a třetí Uher kat stál na židli a věšel jednoho po druhém ... vmyslete si každý z Vás, jaký ukrutný dojem muselo to působit na posledního odsouzence, ten výjev musel zvětšit náramně ten krutý trest, utrpení morální a potom, co musel vytrpět ten poslední, než přišla řada na něho.“*¹⁴⁹

Smrt oběšením znamenala pro vojáka smrt potupnou. Oprátka byla v průběhu času vyhrazena pro zločince z nižších společenských vrstev, snad i proto považovali vojáci exekuci zastřelením jako důstojnější, a i rychlejší. Odsouzený byl většinou předveden před popravčí četou a střelen do srdce. Popravy střelením zezadu do hlavy se ve větší míře začaly využívat až za druhé světové války, a to převážně nacisty.

¹⁴⁸ Internetový zdroj: <http://pravdu.cz/kat/opratka-sibenici-aneb-smrt-obesenim-1-cast>, <http://21stoleti.cz/blog/2010/04/17/poprawy-a-muceni-20-stoleti-horsi-stredoveku/> [dostupné online 16. května 2014].

¹⁴⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sbírka historických prací, Pamětní spis Emil Cippl.

2 Zapomenout na smrt

2.1 Stresové faktory

Vojenská služba v době války vystavovala muže obrovským tlakům vyplývajícím z mnoha faktorů – z kolektivního života, nepohodlí, útrap, jež přinášelo počasí a náročný terén, z fyzického vyčerpání, hladu, bolesti, smrtelného strachu, nedostatku soukromí a spánku. „*Slyšíme stálou dělostřelbu, nemůžem ani spát.*“¹⁵⁰ Vyčerpání nastávalo po dnech plných pochodů, boje či kopání, v důsledku stálých oprav drátěných překážek a zákopů, nočních hlídek a minima odpočinku. Doba oddechu závisela na momentální situaci na bojišti a rozhodně neplatilo pravidlo, že ve dne se bojuje a v noci spí. V noci se často dopravovala munice, potraviny či jiné potřebné věci do zákopů, tma skryla i výzvědné hlídky nebo přesuny vojsk. Proto se vojáci snažili využít každé vhodné chvíle k odpočinku, nikdy dopředu nevěděli, kdy nastane další možnost si opět oddechnout a vyspat se. Nepřetržité operace nejenže přinutily muže zůstat vzhůru, narušily také jejich denní tělesný cyklus. Nedostatek spánku je navíc kumulativní, snižuje ostražitost, narušuje schopnost logicky myslet, soustředit se a pamatovat si a může také navodit nestandardní vzorce chování sahající od hlubokého útlumu až po nespoutanou euforii.¹⁵¹ „*Podobně i ustavičné nervové rozčilení a nemožnost spátí při stálém obstřelu nepřátelským dělostřelectvem mělo vliv na tělesný stav družiníků.*“¹⁵² Průměrný voják byl většinu své válečné služby unavený. „*Ve válce pravděpodobně neexistují jiné podmínky, vedoucí k větší úrodě nervových a duševních poruch, než jsou stavy trvalého a hlubokého vyčerpání.*“¹⁵³

Důsledkům únavy se podobaly i důsledky hladu. V dopisech a denících se objevují stále stížnosti na špatné jídlo, na jeho nedostatečnou kvalitu a pestrost. Muži sice dostávali přiděly potravin a při pobytu v zázemí se stravovali ve vojenské kuchyni, přesto nelze hovořit

¹⁵⁰ Citace: Knihovna Ústavu českých dějin FF UK Praha: VOŘECH, Josef: Denník.

¹⁵¹ HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha 2011, s. 112.

¹⁵² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škt. gštb. Jar Kovář, s. 29.

¹⁵³ Citace: HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha, 2011, s. 105.

o tom, že by zásobování bylo pravidelné a nedocházelo k jeho výpadkům. Nejhorší to bylo ve frontové linii, jídlo se většinou dopravovalo do zákopů až za tmy nebo nedorazilo vůbec. Přednost měla munice a vojenský materiál. Pro tyto nouzové případy měli vojáci v batohu nějaké suchary a konzervy. Vzhledem k tomu, že jídelníček byl značně jednotvárný, snažili se muži opatřit potraviny vlastními silami. Někdy se zásoby směňovaly, především za tabák, který se pravidelně fasoval.

Jídlo mělo pro vojáka nejen fyzickou, ale i psychologickou hodnotu. V okamžicích zvýšeného stresu je kvalitní a dostatečná strava obzvláště důležitá. Dochází totiž k zrychlení metabolismu, muži jsou pak hladovější a mají i větší žízeň.¹⁵⁴ Téměř stejně významné jako jídlo byly i cigarety, které snižují chuť k jídlu a uvolňují napětí. Spotřeba tabáku v průběhu Velké války byla obrovská.

Válečný stres vyvolávala i z pohledu dnešního člověka tak banální záležitost, jakou byl nedostatek soukromí. Člověk bez soukromí je člověkem bez důstojnosti a smířit požadavky na důstojnost s požadavky vojenského života nebylo vůbec lehké. Tělesná špína, společné vylučování a nahota podněcovaly mezi muži napětí mnohem větší, než vypovídá nízká frekvence zmínek v pramenech. Špatná hygiena přivodila další nesnáze – vši, krysy, komáři, mouchy a další nepříjemná a nemoci roznášející havěť. Nájezdy dotěrných škůdců obtěžovaly a velmi často překračovaly hranici snesitelnosti.

Život v poli nebyl jednoduchý za příznivých klimatických podmínek, o to obtížnější a tvrdší se jevil za špatného počasí – ve vedrech, mrazech, za deště či sněhové vánice. „*Mezi fyzicky i duševně vyčerpaným mužstvem vyskytují se časté případy omrznutí...*“¹⁵⁵ Zvlášť v Rusku se válčilo velmi obtížně. Je to rozsáhlá země s několika rozdílnými klimatickými oblastmi, v průběhu roku dochází k velkému střídání teplot, zimy jsou podstatně chladnější, především v oblasti Sibiře, v pásmu stepí se střídají zimní mrazy s velkými letními horky.¹⁵⁶ Triviální denní úkony jako jídlo, mytí nebo čištění zbraní nabývají zcela jiných rozměrů v drtivém mrazu nebo za nekonečného studeného deště. Muži pocházející z městských center tyto podmínky snášeli obecně hůře než naverbovaní obyvatelé z venkova, kteří byli přeci jen

¹⁵⁴ HOLMES, Richard: *Obrazy války, chování člověka v bitvě*, Praha 2011, s. 116.

¹⁵⁵ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. pěšího pluku Jiřího z Poděbrad.

¹⁵⁶ Internetový zdroj: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Rusko>, [dostupné online 10. června 2014].

zvyklí na dlouhé pracovní dny, proměny počasí a tvrdou fyzickou dřinu. „*Shrnuto, zvyšující se podíl mužů z městských center a pokles naverbovaných obyvatel z venkova, spolu s vývojem městského prostředí směrem k vyšším standardům, to vše vede k prohlubování stresu z odloučení od domova a rodiny, z terénu a klimatu, či nedostatku potravin.*“¹⁵⁷ Počasí mělo obrovský vliv na náladu a morálku mužstva a značně ovlivňovalo psychický i zdravotní stav bojujících mužů.

Dalším z faktorů negativně působících na vojáky první světové války byl nedostatek sexu a s tím spojená i absence lidského citu. Malé procento mužů dokázalo během války své touhy utlumit a energii investovat do intenzivnějšího zabíjení. Transformace či přímé potlačení přirozených instinktů nejsou ovšem z dlouhodobého hlediska bez rizika, časem se mohou objevit psychologické problémy. Zdrucující většina mužů, kteří své sexuální potřeby nijak neregulovali, působila armádám značné potíže, praktických i morálních rozměrů. Tyto nesnáze pramenily z faktu, že pohlavní choroby dlouhodobě působily vážný zdroj úbytku lidské síly a zároveň představovaly další zátěž pro již tak přetížené zdravotní služby.

Zvýšený sexuální apetit se projevoval nejen čistě fyzickou touhou, ale i potřebou lidského citu. Touha po lásce je stará jako lidstvo samo a v prostředí válečné každodennosti byla o to výraznější. Muži, prožívající hluboké vykořenění a odloučení od všech svých blízkých, vyhledávali lidské teplo a porozumění. „*Doma jako byste se mně odcizili, více zcela povrchní známosti si na mne vzpomenou, než mí kamarádi, a člověk musí jít až k ženským, aby od nich dostal trochu tepla a vzpomínek.*“¹⁵⁸ Potřeba citové vazby ze strany žen byla jednou z příčin, proč vojáci tak pozitivně reagovali na zdravotní sestry. V časech války mohla potřebu investovat do někoho své city nahradit i zvířata. Jednotliví vojáci mívali své zvířecí miláčky, celé jednotky pak své maskoty. „*Zde muselo se vojsko rozloučit s věrnými kamarády, kteří po měsíce žili v těpluškách s našimi vojáky, obveselující a utěšující je v dobách trudných. Těmito kamarády byla různá zvířata, která hladová a opuštěná byla sebrána našimi vojáky...*“¹⁵⁹

¹⁵⁷ Citace: HOLMES, Richard: *Obrazy války, chování člověka v bitvě*, Praha 2011, s. 119.

¹⁵⁸ Citace: LA PNP, fond František Langer, korespondence odeslaná, dopis z 26. 6. 1915 Václavu Vilému Štechovi.

¹⁵⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, *Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly II. díl škpt. gštb. Jar Kovář*, s. 43.

Vojáci byli v důsledku všech těchto okolností permanentně vystavováni válečnému tlaku, který na ně působil v různých intenzitách, a záleželo na každém jednotlivci, jak se s ním dokázal vyrovnat. Pokud si totiž voják nenastavil proti stresu dostatečnou obranu, nastávalo zhroucení, které mohlo nabýt mnoha podob. Mezi klasické příznaky bojového vyčerpání patřila hluboká úzkost nespavost, nervozita, bolesti hlavy či noční můry. „*Jako všichni ostatní vrátil jsem se špinavý, zarostlý a plný vší a mnoho nocí děsily mne hrůzné sny a dlouho trvalo, nežli si rozrušené nervy odpočinuly.*“¹⁶⁰ Příznaků bojového šoku existovalo mnohem více – některé oběti byly zticha, jiné plakaly jako malé děti, další propadaly hysterickým záchvatům. „*Nedivil jsem se též, když jsem později zvěděl, že se dva ukrajinští důstojníci za této bitvy zbláznili a byli odvezeni do ústavu choromyslných.*“¹⁶¹

Jedním z podstatných činitelů vyvolávajících stres byl strach. Zažívala ho většina mužů před nebo v průběhu bitvy. „*Vodotrysky hlíny a kořenů se zvedaly hustě vedle sebe, dolů zpět proti nám se belhali ranění, mnoho jich leželo na kopci bez pomoci. Přepadla mne známá horečka úzkosti a strachu, jaká se zmocňuje každého vojáka před bojem. Třásl jsem se jako v zimnici a zuby mi cvakaly. To však dlouho netrvalo a bylo vystřídáno stavem úplné otupělosti a apatie.*“¹⁶² Ač se to zdá ve světle předkládaných faktů téměř nereálné, existovala ve vojsku nepatrná část mužů, která strach nikdy nepoznala a celkově neměla k válce záporný vztah. Byli tací, kteří ocenili vzrušení, pocit kamarádství a svou důležitost v rámci jednotky, zároveň i dokázali najít ve válečných hrůzách protiklady nebo ventilovat svou agresivitu.

Každý jednotlivec si prožíval strach v jeho různých podobách – od mírných obav po ochromující děs. „*Nevylíčitelné zděšení, celodenním strachem vystupňované, zachvátí všechny.*“¹⁶³ Mnoho mužů mělo obavy z vlastního zneuctění a z prozrazení svého strachu. Za jeho potlačení však mohl voják zaplatit vysokou cenu v podobě psychické poruchy. „*I naši vojáci podléhali těžké psychosé válečné podle svého duševního založení. Mám zkušenosti*

¹⁶⁰ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 141.

¹⁶¹ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 50.

¹⁶² Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 75.

¹⁶³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací Na vojně v Rakousku – V zajetí – Na Sibiři 1916 – 1917, 25. července 1916.

*z jiných bitev a vždycky budu vzpomínati na jednoho důstojníka, který s vyvalenýma, krví podlitýma očima a s pěnou na rtech, řádil kolem sebe jako šílenec.*¹⁶⁴

Zdaleka nejsilnějším se stal strach ze zranění a smrti. „*V zoufalé touze po životě a v hrůze před smrtí, nemaje lopatky, rukama vyrýval v tvrdé půdě hlínu, až si ruce rozedřel a zakrvácel. Jak se ve svém zoufalství tiskl k zemi, tak si i obličej rozedřel.*“¹⁶⁵ „*Masa a krve bylo všude, až člověku vstávaly hrůzou vlasy na hlavě.*“¹⁶⁶ Během válečných let se ale u mnoha mužů projeví i obavy jiné - strach z infekčních onemocnění, z krys, štěnic a další obtěžující a nemoci přenášející havěti. Ať už měl voják Velké války obavy z čehokoli, jak strach samotný, tak i schopnost se s ním vypořádat, se v průběhu bojového nasazení vyvíjely. Jednou z cest, jak uniknout před stresem mohl být útek z bojiště, druhou naopak představovala agrese, vesměs vyvolaná touhou po pomstě. „*Vzpomenu-li si na lidskost, musím se zardítí nad krvežíznivostí, ku které jsem v rozvášněnosti nabádal druhé. Člověk hrubne a stává se dravcem.*“¹⁶⁷

Vojáci si jen neradi připouštěli, že by mohli být zraněni nebo zabiti, a tak získávali ke smrti výhradně odmítavý postoj. Nicméně úmrtí přátel a blízkých druhů z jednotky rozptylovala jejich iluzi o vlastní nesmrtelnosti. Mnozí z nich se ve svém životě už setkali se smrtí, byli na pohřbech, měli rodinné příbuzné či známé, kteří zemřeli, ale ve válce byla hrůznější a děsivější o to více, že si odnášela velmi mladé životy.

Strach a zároveň i šok představoval u každého válečného nováčka první pohled na mrtvé tělo. „*Mrtvolý leží zkroucené v poloze, v jaké ukončily svůj poslední, smrtelný zápas. Pohled na jejich otevřené oči a stopy utrpení v sinalých tvářích ve mně budí stále novou a novou hrůzu.*“¹⁶⁸ Postupně si ale většina mužů na všudypřítomnou smrt zvykla. „*Mrtvolý*

¹⁶⁴ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov 1931, s. 158.

¹⁶⁵ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov 1931, s. 181.

¹⁶⁶ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Zápisky Jana Nováka, střelce 6. roty, 4. pluku, s. 3.

¹⁶⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 11.

¹⁶⁸ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 10.

*nepřátelské působily nám pouze radost.*¹⁶⁹ Spíš než na mrtvé dokázal s člověkem otrást pohled na zraněné a umírající. „*Na tu noc nezapomenu nikdy – viděla jsem poprvé umírat... Když jsem ráno vyšla na ulici, byl mi celý svět cizí, sníh mě pátil až do duše a ze zdravých tváří kolemjdoucích lidí bylo mi úzko až k mdlobám.*“¹⁷⁰ Bolest druhých vyvolávala obavu z vlastní zranitelnosti a strach z podobného osudu. „*Nejvíce ovšem na mé nervy působil zoufalý nářek mého přítele a ostatních raněných a nedivím se tomu, že mi do večera na jednom místě úplně zbělely vlasy.*“¹⁷¹

Někteří vojáci ve snaze vyhnout se alespoň na čas smrti, bolestivému, zohavujícímu zranění či dokonce trvalé invaliditě, se sami postřelili nebo si způsobili jiné lehčí rány. V případě odhalení pravdy však riskovali tvrdý trest, v mnoha případech i ten nejvyšší.¹⁷²

Drobná zranění mohla v zápalu boje zůstat nepovšimnuta, dokonce ani vážnější nevyvolávala pocit bolesti ihned. „*Nadledvinky vylučují ve chvílích stresu endorfiny, které fungují jako přirozený lék proti bolesti, zatímco masivní nervový stimul, způsobený takovým zraněním, vede mozek k jejímu potlačení.*“¹⁷³ Vojáci se tak i přes děsivé rány chovali normálně, u většiny z nich se mučivá bolest projevila až po odeznění prvotního šoku, u jiných působila hned na začátku. Zranění muži křičeli, buď z bolesti, nebo z paniky a hrůzy. „*Po jednom prasknutí granátu, ozval se u mostu děsný nářek, hrůzou jsme se otrásli při hrozném tom sténání.*“¹⁷⁴ Muka byla často nesnesitelná, někdo pak prosil o smrt, jiný svůj život ukončil sám. Ač bylo zabíjení z milosti přísně zakázáno, během bojů došlo k zastřelení mnoha mužů z důvodu jejich vysvobození z prožívaného utrpení. Strach ze smrti či zranění a pohled

¹⁶⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 28.

¹⁷⁰ Citace: HOLEČKOVÁ-SEIDLOVÁ, Božena: Rok sestrou. Zápisky z Kyšiněvské nemocnice, Praha, 1925, s. 7.

¹⁷¹ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 50.

¹⁷² „Za úmyslné poranění se buď sebou samým nebo pomocí druhé osoby nebo za úmyslné porušení svého zdraví, dále za vyhýbání se třeba jen na čas vojenské službě s cílem zbaviti se ji navždy nebo osvoboditi se od služby neb účasti v armádě v poli třeba jen předloženým vysvědčením nebo udáním vymyšlené nemoci nebo pomocí jiného klamu v čas vojny na jakémkoliv místě vinník zbavuje se všech práv a majetku a posílá se na trestanecké práce od 4 do 20 let nebo doživotně nebo se zbavuje všech práv majetku a odsuzuje se k trestu smrti.“ Zdroj: Knihovna Vojenského historického ústavu, Rukověť českého vojáka, Překlad nejnmutnějších ruských vojenských řádů, potvrzených nejvyšším rozhodnutím ze dne 11. prosince r. 1911, Kyjev 1916, s. 32.

¹⁷³ HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha, 2011, s. 164.

¹⁷⁴ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře.

na smrt a utrpení druhých výrazně přispívaly k psychické zátěži, kterou museli vojáci během války snášet a vyrovnávat se s ní. „*Divadlo se zde naskytlo v celé své velikolepé dravosti a krutosti války. Rozbité nohy, prsa, ruce a kusy vyrvaného masa z různých částí těla, to vše splývalo v jeden krvavý obraz. Pocity v nitru se při tomto měnily všelijak.*“¹⁷⁵

Jednou z příčin válečného stresu byl nepřiměřený hluk, způsobený dělostřelbou a dalšími zbraněmi, sténáním raněných a křikem velících důstojníků. „*Přišlo na nás rázem tolik válečného šramotu, že někteří plakali a byli při tom až směšní, jak se strachem třásli. Nářek několika raněných ještě více nás deprimoval...*“¹⁷⁶ Spolu s ohlušujícím rámem se na muže řítily ječící záplava střel všech možných typů, která působila nejen zranění a smrt, ale také psychické trauma. „*... viděl jsem bezprostředně po výbuchu u některých hrozný výraz hrůzy v obličeji – smrtelnou bledost – vyřeštěné oči – rychlé oddechování a hlasité bušení srdce značící rozčilení.*“¹⁷⁷

Stres vyvolával i nepříjemný pocit izolace, osamocení a bezmoci uprostřed hlasité palby z pušek a ničivých výbuchů granátů. „*Tam v blátě ležím, hlavu přikrytou tlumokem a v duchu se loučím se svými miláčky.*“¹⁷⁸ Voják si v chaotickém prostředí probíhající bitvy s hrůzou uvědomoval, že všude kolem něj jsou zabijeni lidé a snažil se svůj život uchránit, jak se jen dalo. „*V zoufalé touze po životě a v hrůze před smrtí, nemaje lopatky, rukama vyrýval v tvrdé půdě hlínu, až si ruce rozedřel a zakrvácel. Jak se ve svém zoufalství tiskl k zemi, tak si i obličej rozedřel.*“¹⁷⁹ „*Přes celé to divadlo ležel jsem ve své díře břichem k zemi a očekával jsem svoji poslední hodinku.*“¹⁸⁰

Tíživou a pro mnohé muže těžko přiznatelnou realitou byl stesk po domově. „*Vzpomněl jsem si jen na tu historku a již v hlavě táhnou se druhé vzpomínky na rodný kraj,*

¹⁷⁵ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 25.

¹⁷⁶ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historierus. legionáře, Vyškov 1931, s. 32.

¹⁷⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Denník „S Bohem = Nazdar!“ Josef Horníček, 25. listopadu 1914.

¹⁷⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací Na vojně v Rakousku – V zajetí – Na Sibiři 1916–1917, 28. července 1916.

¹⁷⁹ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historierus. legionáře, Vyškov 1931, s. 181.

¹⁸⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Denník, 9. června 1916.

na hory a lesy v mlhavé dáli a duše touhou po nich sténá. ¹⁸¹ Vzpomínky na domov, rodinu a přátele se stávaly tíživějšími paralelně k prodlužující se době válčení. *„Usedl jsem pod oknem ke zdi a hlava s rozpáleným čelem mimovolně sklonila se do dlaní. Duše zalila se smutkem a podivnou dosud nepocítěnou lítostí.* ¹⁸² V důsledku dalších deprimujících okolností každodenního vojenského života se stesk mohl prohlubovat až k melancholii, uzavřenosti a depresím a celkovému zhroucení. *„Naše vojsko je těžce nemocno. Duševně. Je zklamáno, cítí se zrazeno a opuštěno, hyne steskem po domově. Tělesně je úplně vyčerpáno.* ¹⁸³

2.2 Obranné mechanismy

Generace zrozená z první světové války si po zásluze přisvojila jméno „ztracená“. Zážitky přeživších vojáků jsou dodnes živým a tragickým důkazem o pošetilosti lidských společností, jež nedokážou žít v míru a ve vzájemném respektu. Muži, kteří prošli ohněm Velké války, bojovali v zákopech východní fronty a byli zataženi do zápasu o moc v ruské občanské válce, si během své válečné služby sáhli až na dno svých fyzických i psychických možností. Nepříznivým okolnostem, denně ovlivňujícím život, každý voják čelil po svém.

Neustálé setkávání se zraněním, bolestí a smrtí, trvalá únava, častý hlad, stesk po domově, nedostatek hygieny, nepřetržitý boj se strachem a dalšími útrapami mohly způsobit, že se muži uzavřeli do skořápky cynismu či nezájmu. Mnozí se vyrovnávali se stresovými okolnostmi prostým popřením reality, nabyli přesvědčení, že se jim nemůže nic stát. Tato obranná zeď se však brzy bortila v důsledku smrti přítele nebo člena stejné jednotky.

Nejjednodušší a zároveň i nejrozšířenější způsob, jak nepodléhat strachu a momentálním nepříznivým okolnostem, byl jazyk a způsob vyjadřování vojáků. Bojující muži používali vulgaritu, kletby a nadávky neustále a v hojné míře. *„Rota odpočívá, čistí sebe a*

¹⁸¹ Citace: VÚA/VHA, Sběrka tisku, Český revolucionář č. 2, srpen 1917, str. 19.

¹⁸² Citace: VÚA/VHA Sběrka tisku, Český revolucionář, č. 6, leden 1918 s.9.

¹⁸³ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 147.

*zbraně – a nadává.*¹⁸⁴ Slovník prošpikovaný hrubými a sprostými výrazy pomáhal k odlehčení situace, uvolnění, ventilování úzkosti a strachu, a zároveň zdůrazňoval maskulinitu jednotlivců.

Jako prostředek k potlačení strachu a stresu velmi dobře působily drobné kolektivní rituály, typická byla pověřivost nebo symbolika talismanů. „*Otcové františkáni každému věnovali posvěcený medailonek...*“¹⁸⁵ (před odjezdem do pole - pozn. autora). Pro některé vojáky se jako základní předpoklad, jak akceptovat eventualitu vlastní smrti, jevila duchovní sféra. „... *starý Polák se v noci hlasitě modlí a vzdychá – ach strašný boj!!!*“¹⁸⁶ Mnozí neměli konkrétní náboženskou představu, ale věřili v posmrtný život, což jim usnadňovalo snášet představu vlastní smrti. Je možné, že hluboká víra v nesmrtelnost duše, dokázala potlačit strach ze smrti, nicméně strach z jiných hrozeb asi dost těžko. U některých vojáků naopak vyvolávala válka a bojová zkušenost opačný posun, jejich víra byla válečným prožitkem těžce zasažena. „*V těchto hrozných chvílích jsem proklínal celý svět, proklínal jsem všechny císaře a krále a všechny původce války. Neměl jsem jistě daleko do skutečného šílenství, když jsem ve svém nervosním rozčilení proklínal i Boha...*“¹⁸⁷

Je až zarážející, jak často se v denících a vzpomínkách vyskytuje popis překrásné krajiny, jejího klidu a míru, kouzelných večerů či jen květin, stromů nebo zvířat. Jakoby se člověk, neustále obklopený všudypřítomnou smrtí, díval mnohem pozorněji a byl vnímavější než kdy předtím. Možná, že děsivá realita, která se na dlouhou dobu stala součástí každodenního válečného života, přiměla muže hledat útočiště a klid pro své nervy právě v přírodě. „*Malé březové háje kouzelně působí na zmučené nervy, zanesené všedním, hrozným prachem vojny.*“¹⁸⁸

¹⁸⁴ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 142.

¹⁸⁵ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 8.

¹⁸⁶ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Denník „S Bohem = Nazdar!“ Josef Horníček, 29. listopadu 1914.

¹⁸⁷ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokument. historie rus. legionáře, Vyškov 1931, s. 49.

¹⁸⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 10–11.

Osobní prameny československých legionářů poměrně shodně potvrzují skutečnost, že na vše se dá zvyknout – i na utrpení a smrt. „*Pokud se týče života na frontě, možno říci, že český dobrovolc se přizpůsobil rychle okolnostem.*“¹⁸⁹ Ač bývalo první setkání s válkou jako takovou šokující a po první bitvě se zdála realita nad síly a možnosti jednotlivce, postupem času docházelo k jistému otupění, až lhostejnosti. „*... za námi do lesa začaly padat granáty. Rudí nás přestřelovali. Lhostejně jsme se dívali na exploze...*“¹⁹⁰ „*Z případného zdřímnutí nevyruší nás ani zahoukání nějaké té houfnice – tak jsme si už válce přivykli.*“¹⁹¹ Většina mužů se až neuvěřitelně rychle na válečnou každodennost adaptovala – v podstatě ani jiná možnost nebyla a zároveň se mysl navozením pocitu netečnosti bránila proti vnějším stresujícím vlivům. „*Stáváš se lhostejným k stále se ozývající dělové palbě. Když na chvíli umlkne, trhneš sebou, co to, že najednou tak ticho? Jako doma, když se najednou hodiny zastaví.*“¹⁹²

Vojáci se podvědomě snažili vytěsnit skutečnost a nepřipouštět si možnost zranění či smrti. „*Ztrácím vědomí svého já, nemám pocitu strachu ani únavy, křičím s ostatními a ženu se vpřed.*“¹⁹³ Tato obranná stěna byla velmi křehká, ale jistým způsobem fungovala. Jedinou možností, jak si uchovat zdravý rozum, se stala nutnost žít přítomností, nemyslet na minulost ani na budoucnost. „*Kdo se jednou dostane do linie, musí vlastně přes život udělat čáru. Vyjde-li odtud, je to náhoda ne pravidlo... Chutnám jaksí tyto poslední okamžiky jako hazardní hru.*“¹⁹⁴ „*Na minulost člověk nemyslí, protože by se mu stýskalo, na budoucnost ne*

¹⁸⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škpt. gštb. Jar Kovář, s. 22.

¹⁹⁰ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 142.

¹⁹¹ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 10.

¹⁹² Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 72.

¹⁹³ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 96.

¹⁹⁴ Citace: LA PNP, fond František Langer, korespondence odeslaná, dopis z 26. 6. 1915 Václavu Vilému Štechovi.

*proto, že nemůže od ní ničeho lepšího očekávat. A tak vlastně žiju divoce a hltavě, protože musím si stále říkat, zítra nebo třebaš již za hodinu mi tak nebude.*¹⁹⁵

Mezi obranné mechanismy, které si voják během své válečné služby vypěstoval, lze zařadit i nenávist a agresivitu. Vždy a za všech okolností bylo bojujícím mužům vštěpováno, že stojí na té správné straně a právě oni zabíjejí ve jménu práva a spravedlnosti. Paradoxem je, že muži v protilehlých zákopech poslouchali totéž. Obraz nepřítele neměl podobu lidské bytosti osudem oblečené do jiné uniformy, byl to objekt nenávisti, agresor, jenž jakoby nepatřil do společenství lidí, ale přinejmenším k jinému živočišnému druhu. *„Když je však abstraktní obraz nepřítele vyhnán do extrémů a odosobnění přechází v nenávist, překážky, které ve válce kontrolují lidské chování, se snadno hrouťí.*¹⁹⁶ Zlobu často vystupňovala bolestivá zranění nebo smrt někoho blízkého, gradovala v touhu po pomstě a nebyla daleka násilí a brutalitě. *„Nyní jsem si vzpomněl opětně živěji na bolševiky a stará nenávist zahořela ve mně celou silou, nejraději bych byl, kdybych mohl jsa zdráv, několik ještě odpraviti. V hlavě mě to zavířilo pomstít svoji ruku... Nikoho šetřiti a jen proto vraždit, že mně byla přeražena ruka, která již mnohokrát zničila zdraví a život nepřátelům.*¹⁹⁷ *„Vyzkoušeli jsme to s nimi po dobrém, nešlo to. Tedy po zlém, pálíme vesele baráky, bagání se střílejí, věšejí, ale nic to nepomáhá.*¹⁹⁸

Jedním ze způsobů obrany proti úzkosti, hrůze a obavám ze smrti byla tvrdá práce. Zaneprázdnění vojáci se zabývali praktickými problémy a vytěsnil tak myšlenky na nebezpečí, která jim potencionálně hrozilo. Během pobytu v týlu, kdy muži neprovozovali žádnou jinou nezbytnou činnost, nevykonávali strážní službu nebo cvičení ve zbrani, mohli se věnovat v rámci svého volna vlastním zájmům a koníčkům. Jakákoli intelektuální a manuální činnost byla vítaná, protože umožňovala zapomenout na smrt a děsivou skutečnost a působila pozitivně při snaze jednotlivců vyrovnávat se se stresovými okolnostmi války. *„Když pak roty Družiny se rozešly každá k jiné divisi, počaly přemýšlet, jak si krátiti čas a vylévati stesky a*

¹⁹⁵ Citace: LA PNP, fond František Langer, korespondence odeslaná, dopis z 1. 5. 1915 Václavu Vilému Štechovi.

¹⁹⁶ Citace: HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha, 2011, s. 316.

¹⁹⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 11.

¹⁹⁸ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, korespondence přijatá, dopis z 21. 9. 1919 od Jana Satoria.

bolesti a udržovati veselou náladu.“¹⁹⁹ Zručnější a nadanější vojáci se snažili zaměstnat ruční výrobou drobných předmětů, aby tolik nevnímali realitu strachu a smrti. „*K těmto umělcům radí se i druzí, kteří vyráběli těžítka a kalamáře z hliníkových hlav šrapnelů, zámečky z měděných obrub dělových nábojů. Nejrozšířenější byla však výroba hliníkových prstýnků všech druhů a chránítek na zápalky.*“²⁰⁰

Snad každý voják se ve chvílích svého odpočinku čas od času věnoval psaní. Jednak psali muži dopisy svým rodinám, blízkým, přátelům a kamarádům, a pak si mnoho vojáků vedlo deníky či různé poznámky a vzpomínky ze života na frontě. „*Rozhodnuto – píše denník. Ted' sice píše denník jen věčně zamilované ruské gymnasistky, nešikovní diplomati národů, kočujících na magistrále, dočasní sibiřští vládci a pár českých dobrovolců, kteří v nich pláčí po svých českých ženách, aby měli písemný důkaz, že vzpomínali. Denníky vyšly z módy, ale já kašlu na módu.*“²⁰¹ Muži, kteří chtěli uplatnit své literární nadání a zároveň se podělit o své zážitky, obavy či názory, přispívali svými články do rotných časopisů.

Efektivní pošta a dostatečný odpočinek výrazně přispívaly k dobré morálce a působily jako účinná obrana před válečným stresem. „*Jako stroj hluchý v souboji hlupců, zvykl jsem brzo vraha uniformě, rozkazy plnil nadřízených blbců. Jedinou slastí v životě tom hrozném, dopisy byly od mých přátel drahých... jež připomínaly mi život uplynulý.*“²⁰² Celá záležitost ohledně kontaktu s rodinou byla velice ambivalentní. Na jedné straně muži nedočkavě očekávali jakékoli zprávy z domova, „*Jedinou šťastnou chvílí v otrockém tom životě bylo rozdávání dopisů po odpoledním cvičení...*“²⁰³ na straně druhé, se jich obávali. Kromě toho se s prodlužující válkou stále hůře navazoval kontakt s rodinou a známými a otevřená komunikace byla čím dál těžší. Stejně tak dovolená měla na některé muže účinek pozitivní, u jiných napáchala více škody než užítku. Mimoto návrat z dovolené zpátky na frontu znamenal další beznaděj. Namísto toho, aby dovolená a odpočinek daly vojákovi možnost oddechu od

¹⁹⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škpt. gštb. Jar Kovář, s. 25.

²⁰⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škpt. gštb. Jar Kovář, s. 27.

²⁰¹ citace: VÚA/VHA, Sběrka tisku, Houpák, č. 3, str. 5.

²⁰² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře, s. 2.

²⁰³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Deník neznámého legionáře.

stresu, mohly fyzické a duševní strádání ještě zdůraznit a připomenout mu vše, co mohl ztratit. Přestože dopisy a lístky od blízkých dokázaly pozvednout náladu a proměnit truchlivý pohled na svět, působily na bojující muže leckdy i opačně. Zprávy od rodin snižovaly bojovou morálku, muži si citelněji uvědomovali, jakými hříčkami přírody se stali, vzpomínky je znepokojovali, deprimovala je jejich izolace a strach o blízké. Nepříznivé informace z domova mohly prohloubit už tak špatný psychický stav některých vojáků, v extrémním případě dokázaly dohnat i k sebevraždě.

Kromě vlastního psaní se mohli muži odreagovat od válečné každodennosti četbou. Lze konstatovat skutečnost, že se četlo v podstatě cokoli, co jim přišlo pod ruku. Zájem byl o noviny a časopisy, různé brožury, věstníky, letáky a také knihy, které dokázaly odpoutat od strachu a všudypřítomné smrti. „*Hlad vojáků po četbě byl velký a zpočátku více než skromné zásoby knihoven ho nemohly ukojit. I to byl jeden z důvodů, proč vznikalo tolik amatérských časopisů.*”²⁰⁴ Obliba knih mezi vojáky stoupala v přímé souvislosti s délkou války, s jejich únavou a touhou po odpočinku. Čtení, ať už novin, časopisů nebo knih, jednoznačně přispívalo k vnitřnímu uvolnění legionářů a jejich lepší duševní kondici.

Zapomenout alespoň na chvíli na válku a odreagovat unavenou mysl pomáhaly vojákům různé formy zábavy. Asi nejrozšířenější a mezi muži nejoblíbenější byly karty, také hra v šachy se těšila značné popularitě. V rámci bojových jednotek vznikaly šachové kroužky, pořádaly se šachové turnaje navštěvované množstvím diváků, jednotlivé partie byly popisovány a rozebírány v časopisech, zveřejňovaly se i tabulky a jména vítězů. Muži se stejným nadáním zakládali při jednotkách kapely a hudební, divadelní nebo sportovní kroužky, ve volných chvílích zkoušeli na nějakém vhodném místě, později, především při pobytu československého vojska na Ukrajině a při přesunu přes sibiřskou magistrálu do Vladivostoku, pořádali vystoupení, nejen pro vojáky, ale i pro civilní obyvatelstvo. Stejně záliby položily základy mnohých přátelství a pomáhali vojákům zapomínat na starosti, bolest i smrt kolem sebe.

²⁰⁴ citace: Zabloudivlová, Jitka: Přehled tisku Čechů a Slováků v Rusku 1914-1920.

2. 2. 1 Humorem proti strachu

Už od nejranějších stádií lidského vývoje se člověk proti všem ústrkům světa, děsům, hrůze a bázni bránil smíchem. Platila stejná pravda i v zákopech východní fronty Velké války? Je vůbec možné, aby humor našel své místo v tak *nehumorném* prostředí úzkosti, strachu, násilí a smrti?

Člověk, který má tendenci se něčeho obávat, má obvykle o sobě a o okolním světě nefunkční předpoklady a daleko častěji trpí depresemi, stresem a úzkostí. Lidem se smyslem pro humor jim tento umožňuje nahlížet na nepříjemné události jako na zábavné, místo toho, aby se stresovali. Není pak překvapením, že nepropadají depresím, samotě či sociálním neshodám. Takoví jedinci jsou lépe schopni čelit negativnímu myšlení a negativním afektům. Humor dovoluje člověku, aby se od negativního zážitku nebo zkušenosti vzdálil, hleděl na vše s větším odstupem a méně vážně. Dosahuje tak statusu ochranného prostředku pomocí tzv. *distancování*. Tímto primárním nastavením lze stres v životě výrazně redukovat.²⁰⁵

Vojáci měli pozoruhodnou schopnost vtípkovat i o těch nejzávažnějších věcech a humor tak představoval další podobu procesu jejich vyrovnávání se strachem ze smrti a ventilování nebezpečného napětí. „*Jeden granát explodoval zrovna před naším zákopem a dva vojáci byli zasypáni zeminou, která se sesula. Ven se vyškrábali se smíchem a vtipy. Všichni jsou nedočkaví a reptají, proč nepřichází rozkaz k útoku – jinak prý nás tu Němci zahážou hlínou.*“²⁰⁶ Objektem černého humoru se stávali i mrtví.

Humor se mezi příslušníky československých legií v Rusku během Velké války neprojevoval pouze v mluveném slovu, ale jako červená nit procházel všemi složkami vojákovy projevu. Objevoval se v dopisech, vzpomínkách i denících, vydatnou měrou byl zastoupen v zábavně-humoristických listech, vznikajících v zákopech Velké války. „*Chceme, aby list náš aspoň částečně charakterizoval vnitřní život v našem vojsku, jeho názory, bolesti, tužby. A to jde nejlépe vtipem, který neraní, a satirou, která nejtrí... Po rocích budou řádky,*

²⁰⁵ FEDOROVÁ, Dagmar: Zvládání stresu a životních událostí ve vztahu se smyslem pro humor a psychologické pohodě, Diplomová práce, Katedra psychologie FF UK v Praze, Praha 2013.

²⁰⁶ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 76.

jež jsme napsali, a obrázky, které jsme malovali, milou vzpomínkou na léta, jež se nevrací a jež jsou obyčejně jedinečnými v životě národů.“²⁰⁷

Většina listů se definovala jako časopisy zábavně-humoristické, pokud ne, pak v mnoha případech obsahovaly samostatné humoristické přílohy. Jen málokterý z listů byl od satiry či humoru úplně oproštěn. Legionářská satira sršela jiskřivým dobrým humorem a zasahovala všechny oblasti vojenského života, dokonce i jinak tabuizovanou smrt.

Mezi nejvíce frekventovaná témata legionářského humoru patřilo jídlo a sex. Proč právě strava a ženy? Humor a smích mají dvě základní hlediska – schopnost vtíp vytvářet a schopnost ho přijímat. Vždy záleží na tom, koho humor osloví a jakým způsobem. Člověk, jenž není nebo nebyl součástí prostředí, ve kterém vtíp vznikl, ho velmi těžko dekóduje. Proto právě jídlo a sex. Byly to dvě oblasti, které se osobně týkaly všech vojáků. Každý musel jíst a každý pociťoval sexuální potřebu. Z tohoto důvodu tomuto humoru všichni rozuměli a smáli se mu, kdekdo na tyto dva náměty žertoval.

Stížnosti na množství a kvalitu vojenské stravy se objevují ve všech osobních písemných dokumentech legionářů a vtípné satirické poznámky na toto, za všech okolností vděčné téma, jsou součástí deníků i rotných časopisů. „*Aby se udělala mužstvu radost a toto se nebuntovalo pro nedostatečné malé porce jídla, nařizují všem velitelům rot a oddílů vydávati mužstvu brýle se zvětšujícími skly.*“²⁰⁸ Vtipy o ženách, kreslenými či psanými, se legionářské časopisy jen hemží. Mnohé z nich jsou velmi decentní, ale většinou jde o ostřejší formu humoru, často značně vulgárního.

S nadsázkou a humorem jim vlastním se vojáci stavěli ke všem závažným problémům, nemoci nevyjímaje. Humoristická příloha druhého čísla časopisu Ječmínek zveřejnila článek popisující nové, velmi závažné, nakažlivé nemoci. Jednou z nich bylo *kachnalítandum*, kdy nakažený po dotazu „co je nového?“ „*vyblafne nějakou vymyšlenou kachnu, a ta již letí dál. Někdy na tento bacil přilepí se velké množství bratří, a tak nákaza zachvátí velkou část jindy zdravé roty!*“²⁰⁹ Nemoc se dala vyléčit vědrem studené vody z řeky, kterou se měl nakažený hlouček řádně pokropit. Další nemocí bylo *ulejvandum* projevující se bolestmi v páteři

²⁰⁷ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Frontovik, č. 16, březen 1919, s. 4.

²⁰⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Radio, č. 1, březen 1920, s. 2.

²⁰⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Ječmínek, č. 2, Humoristická příloha, 1918, s. 15.

„...takový nemocný nejrady leží aneb naopak, stále někde běhá.“²¹⁰ Léčila se klasicky – prací.

Satira velmi úzce hraničila s černým humorem, v oblasti lékařství se námětů našlo nepočítaně. „*Bratře doktore, ze mě jde zelený a červený. Škoda, že z tebe nejdou ještě kule a žaludy, zahráli by sme si mariáš.*“²¹¹ „*Bratře doktore, já jsem si uhnal kapavku. Ty sis to splet, že ano, protože máš z toho pořádný liják.*“²¹²

Vděčným tématem různých vtipů a vtípků byl samozřejmě alkohol. Otázka opilosti mužstva se stávala čím dál naléhavější. Výkvět národa, československé legie, jejichž jméno se šířilo po celém světě, bojoval s démonem alkoholu. „*Nemine snad dne, ba ani hodiny, abychom neviděli některého bratra opilého.*“²¹³ A tak obrázky různě se klátících postavíček ve vojenských uniformách nemohly chybět v žádném humoristickém časopisu, občas se objevovaly i v denících s kresbami. „*František k Pepovi: Podívej se, není to nespravedlivé? Já mám malou opičku, dal jsem za ni 5 dolarů a musím si ji živit sám. Tonda má velkou opici, nedal za ni nic a žíví mu ji Republika.*“²¹⁴

2. 2. 2 Ve dvou se to lépe táhne

V důsledku dlouhé války, absence rodiny, přátel a známých, drsného válečného života, strachu a stálé přítomnosti smrti, vystávala mezi ruskými legionáři naléhavá potřeba někoho blízkého, někoho, kdo by ulehčil a zpříjemnil těžký osud. Mnozí se bránili válečnému stresu a stálé přítomnosti smrti vyhledáváním kontaktu s opačným pohlavím, jiní vlastnili ochočená zvířata, další intenzivněji vnímali pevné pouto přátelství, které v jednotkách mezi muži vznikalo.

²¹⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Ječmínek, č. 2, Humoristická příloha, 1918, s. 15.

²¹¹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Kartáč, č. 4 (nedatováno).

²¹² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Kartáč, č. 4 (nedatováno).

²¹³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Havlíček, č. 3, s. 2.

²¹⁴ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Maják, 1920.

Pocit osamění a hluboká touha milovat a být milován vedla československé *dobrovolce* do náručí žen. Jedním z nejrozšířenějších způsobů odreagování se od tvrdé reality války a potlačení hrozby smrti byly nekonečné diskuse a hádky prakticky o čemkoli. Příslušnice opačného pohlaví rozhodně patřily k nejožehavějším tématům, rozebíraly se ženy doma stejně tak jako ženy ruské. Obraz Rusky nebyl ovlivňován jen jejich pozorováním, ale i interakcí s ostatními vojáky.

Během války vznikaly mezi legionáři a Ruskami jak vztahy krátkodobé, tak i početná manželství. *Dobrovolci* byli v očích ruských žen exotickou podívanou, cizím a vzrušujícím elementem. „*Mít svého vlastního Čechoslováka bylo módou, sice časově omezenou, ale více než zřetelnou.*“²¹⁵ Velká část ruských mužů bojovala v zákopech války, a tak zájem o milostná dobrodružství nepocházel pouze od Čechoslováků, ale byl rozhodně oboustranný. Při svém pobytu v Rusku bývali vojáci často ubytováni přímo v domácnostech místních rodin, které neměly více než jednu společnou místnost. K snadnějšímu seznamování a ohromení žen a dívek podnikali legionáři i řadu uměleckých výstupů, které byly prezentovány jako náplň volného času. Vojáci se zároveň stávali vítanými hosty různých rodinných slavností a oficiálních večeří, což dovolovalo přiblížit se ženskému publiku a navazovat s nimi vztahy.

Ač muži nezdědka navštěvovali nevěstince, ženskou promiskuitu hromadně odsuzovali. „*Z Jekatěrinoslavi jela s námi asi 24 letá sestra, žena jednoho doktora, krasavice, ale také hodně volná. Obskakovala důstojníky, i kolem mne se točila, a viděl jsem, že často chodí jakoby nenápadně, do 'ubornoj', ale ne sama. Napočítal jsem za celou noc, že byla tam osmkrát, a to vždy s jiným.*“²¹⁶ V osobních dokumentech legionářů není téma placeného sexu až tak frekventované, nicméně ani opomíjené. Nedostatek pro život nutných potřeb vedl v Rusku během Velké války ke vzniku vrstvy prostitutek, které si obživu obstarávaly právě u československých vojáků. Ti to chápali jako jistý druh účelové přátelství – docházelo k naplnění jejich sexuálních a citových potřeb a zároveň odreagování a vyrovnávání se děsivou skutečností války. Zajímavé je, že ač měla velká část vojáků ženu nebo dívku doma ve vlasti, nepovažovali kontakty s ruskými ženami za něco špatného. Vinu kladli na příliš

²¹⁵ Citace: VÁCHA, Dalibor: Čsl. legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy v letech 1914–1920, In: Moderní dějiny, 2009, č. 1, s. 35–66.

²¹⁶ Citace: KUDELA, Josef Dr.: Deník plukovníka Švece, Praha, 1929, s. 217.

dlouhou válku a morálně zkažený svět, postupem času se dokonce návštěvy nevěstinců staly jakousi normou.

Specifickým místem pro kontakt se ženami byly ruské vojenské nemocnice či léčebny. Mnohé zdravotní sestry sloužily v těchto ústavech jistě z ušlechtilých pohnutek, nicméně milostná dobrodružství rozhodně nebyla výjimečným úkazem.

S vysokou promiskuitou úzce souviselo nekontrolovatelné šíření venerických chorob, dokonce sami vojáci považovali pohlavní choroby za velký problém a ostudu. V zápiscích je cítit jasně zřetelný osten výčitek, odporu a v mnoha případech i černého humoru.

Někteří z vojáků svůj vztah s ruskými ženami legalizovali, což jim přinášelo nemalé komplikace. Válečná manželství se dokonce stala jedním z typických obrazů pozdějšího období. Do legionářské rodiny patřily i děti, pokrevním rodičem byla většinou matka, vlastní děti legionáři zpravidla neměli.²¹⁷ „*Moderní Husitka... Dnes pravnučka její, žena 'sibirjaka', husitské je ženy slabou imitací, místo s písni na rtech, s božím slovem v srdci, v zaslíbenou zemi s křiklounem se vrací.*“²¹⁸

V době války byla zvířata schopna vyvolat v lidech city, které člověk v mírových časech nevěnuje jinému člověku. Muži se dokázali spřátelit s opuštěnými zvířaty, ochočit si je a poskytovat jim přehnanou starost a péči. Nezřídka se stávalo, že vojáci v zákopech opatrovali koťata, starali se o zatoulané psy, zraněné lišky apod. Utrpení zvířat přinášelo žal řadě mužů, s nimiž nepohnuly ani ty nejhorší lidské osudy. Ve Velké válce hráli významnou úlohu koně, jejich strádání a často bolestivá smrt dokázaly zasáhnout víc než utrpení lidské, zatahovat je do války bylo obecně považováno za zvrácenost. Náklonnost ke zvířatům, vyjadřovaná jedinci, kteří bez výčitek zabíjeli jiné lidské bytosti, je důkazem hluboké potřeby milovat a vztahovat se k něčemu živému. „*Na nádraží je strašná nečistota a hrozný zmatek, v němž se nám ztratila Džilda... Div jsme s Kubou pro pejska neplakali.*“²¹⁹

Ve válečném prostředí vznikala v důsledku společně prožitých událostí mezi bojujícími muži pevná pouta přátelství. Pocit kolektivní jednoty a povinnosti vůči kamarádům

²¹⁷ Citace: VÁCHA, Dalibor: Čsl. legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy v letech 1914–1920, In: Moderní dějiny, 2009, č. 1, s. 35–66.

²¹⁸ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Maják, 1920.

²¹⁹ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 62.

a touha získat a udržet si jejich respekt tvořily samotné jádro vztahů mezi vojáky. Muži se neidentifikovali jen se svými kamarády, ale především se svou jednotkou, která se pro něj stala domovem a jakousi jistotou ve víru nejistoty. „... představoval jsem si život v ešeloně na frontě. Jaká volnost, pestrota, veselost a vzájemná důvěra... Upřímně řečeno vůz železniční byl mně domovem a bratří rodinou.“²²⁰ Každý jednotlivec si byl vědom své příslušnosti ke skupině, stal se její součástí a čerpal z ní svou sílu a energii. „*Ted' už vím, že muži nebojují za vlajku nebo vlast, za námořní přechotu, pro slávu nebo něco podobně abstraktního. Bojují jeden za druhého. Kdokoliv, kdo v boji nemá přítele, kteří by pro něj zemřeli nebo pro které by zemřel on, není vůbec mužem. Je ztracený.*“²²¹ Systém vzájemného přátelství se mezi vojáky vytvářel spontánně, kamarádství představovalo očekávání vzájemné loajality a podpory.

Velmi důležitá byla pro vojáky komunikace v rámci jednotky, diskuse a vyprávění s kamarády. Většinou se probíraly právě prožité události na frontě, záležitosti týkající se každodenního života, především jídla, často se hovořilo o postupu vojsk a o očekávaném míru, nadčasovým tématem byly ženy. Mnozí také rozebírali s ostatními své plány do budoucna, jak bude vypadat jejich život, až se vrátí domů. Dalším oblíbeným námětem byly vzpomínky na domov.

Připravenost vojáků obětovat životy pro své kamarády lze demonstrovat na téměř nekonečném množství případů. Co bylo pro jednoho vojenskou ctí, stalo se pro druhého pouhým strachem ze všeobecného opovržení a potřebou ukázat vlastní statečnost. Sama příslušnost k vojenské skupině mohla navodit bojového ducha. „*A zejména v bitvě u Zborova projevil se ten krásný a příkladný duch bratrství, jenž vládl v legiích... Všichni byli jedinou, silnou a nepřemožitelnou vlnou, řízenou láskou a sebeobětováním...*“²²² Skrz svoji oddanost k jednotce potlačovali mnozí svou pochybnost o vlastních schopnostech, strach ze smrti a

²²⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Poznámky Kratochvíl Čeněk, s. 28.

²²¹ Citace: HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha 2011, s. 261.

²²² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škt. gštb. Jar Kovář, s. 34.

beznaděj. „Zrazení a opuštění, vyčerpání a ztrátami oslabeni, jsme tu jako žebráci náhle opuštění všemi. Drží nás pohromadě jen pouto bratrství, zpečetěné krví.“²²³

2. 2. 3 Zapomnění na dně láhve

Jednou z nejděsivějších realit, jakou mohl kdy člověk poznat, byly zákopy světové války, není tedy divu, že téměř každý voják chtěl na chvíli uniknout z té hrůzy, zbavit se nesnesitelné tíhy a na dně láhve nalézt trochu klidu a zapomnění.

Problém užívání alkoholu v armádě byl ambivalentní a měl několik důležitých aspektů. Pití zcela legitimním způsobem pomáhalo unaveným lidem usnout, ve většině případů působilo jako antidepresivum, jako opatření, aby existence mužů ve válce byla aspoň trochu snesitelná. Společné pití se stalo cestou lepší komunikace a posilování pout mezi členy skupiny. Alkohol zároveň dokázal v určité míře potlačit bojový stres.

Role alkoholu v udržování morálky byla předmětem neustálého sporu, ale existuje velké množství důkazů, že alkohol byl cíleně využíván, aby pomáhal snášet vypětí bitvy. Na druhou stranu na něm vznikala postupná závislost, ve stavu opilosti docházelo k porušování zákonů, výtržnostem a v rámci opileckého splínu a lítosti mohl alkohol způsobit i sebevraždu nebo smrt z nadměrného požití. „Zomrel... na otravu alkoholom.“²²⁴

Českoslovenští vojáci postupně alkoholu přivykli, stejně jako Rusové, a v řadě případů je v mnohém předčili. Muži utápěli v pití své utrpení a čerpali z něho sílu přinejmenším na čas zapomenout a odpoutat se od tíživé reality. Otázka opilosti mužstva se stávala čím dál naléhavější. „Nemine snad dne, ba ani hodiny, aby som neviděli některého bratra opilého.“²²⁵ Výkvět národa, československé legie, jejichž jméno se šířilo po celém světě, bojoval s démonem alkoholu. „Opije-li se prostý muž a udělá-li nějakou výtržnost, může mu to býti spíše prominuto nežli inteligentu... Ale poklesne-li náš představený tak dalece, že pod vlivem lihových nápojů zapomíná na svůj mateřský jazyk a přímo s nadšením zpívá německé

²²³ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 145.

²²⁴ Citace: Tatranci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení po návrat do vlasti, 1924.

²²⁵ Citace: VÚA/VHA, Sběrka tisku, časopis Havlíček, č. 3, str. 2.

*písňě, nevím, co bych již na toto měl odpovědět.*²²⁶ Agitátoři a vyšší důstojníci vyzývali všechny, aby působili mezi svými a snažili se ochránit dobré jméno čs. armády. Pro upřesnění je ovšem třeba dodat, že závislost na alkoholu nebyla během války specifickou záležitostí Čechoslováků, potýkaly se s ní všechny armády.

Alkohol byl za války téměř stejně důležité jako jídlo. Zmírňoval strádání a posiloval bojový apetit, představoval podstatný faktor k udržení bojové morálky a byl cíleně využíván jako pomoc při snášení vypětí bitvy. V osobních vzpomínkách legionářů hrál důležitou roli, leckdy za něj utráceli většinu peněz a snažili se ho opatřit všemi možnými způsoby. Brali za vděk jakýmkoli lihovými nápoji, které byly v dosahu, jen aby alespoň částečně unikli prožívaným hrůzám. Vodka čistila hlavu, otupila myšlenky na smrt a dávala sílu. Pití, ač negativní element, představovalo tradiční prostředek, jak mohl voják uniknout z prostředí války nebo alespoň zakrýt její děsivou tvář.

²²⁶ Citace: VÚA/VHA, Sbírka tisku, časopis Havlíček, č. 3, str. 2.

3 Hroby a pohřbívání

Nejstarší a nejčastější forma lidského úsilí představovala snahu člověka vyrovnat se s konečností života. Někteří se snažili myšlenku na smrt zahnat co nejdál, vytěsnit ji a překrýt pevnou vírou ve vlastní nesmrtelnost, jiní pohlédli smrti přímo do očí, smířili se s konečností vlastního života a zařídili si ho v souladu s takto ohraničeným časem. Zajímavé je, že mezi mnoha tvory, žijícími na zemi, dělá smrt potíže pouze lidem. Možná je to tím, že pouze člověk ví, že zemře, uvědomuje si svůj konec, ví, že může přijít kdykoli, a snaží se před ním uchránit.

Vnímání smrti a okolnosti pohřbívání mrtvých se v průběhu lidské historie podstatně měnily. Ve starších dobách měli vojáci padlí ve válce nezáviděníhodný osud – důstojníci bývali pohřbeni v kostele nejbližší bitevnímu poli nebo odvezeni do rodinné kaple, kde jim byl na památku jejich hrdinství vytesán dlouhý epitaf. Padlí vojáci byli zbaveni svých osobních věcí, svlečeni a zahrabáni přímo na bitevním poli. Pohřební jáma se jen těžko lišila od mrchoviště. Lépe dopadli jen ti, jejichž těla si odnesli kamarádi či příbuzní. Problém nastal, pokud se z jam naplněných až po okraj začal šířit odporný morový zápach. V takových případech byl nejspolehlivější a nejméně nákladný postup užití ohně. Aby bylo možno vyhnout se takovému nepříjemnostem, zakrývala se těla větším množstvím zeminy, alespoň metrovou vrstvou. Za těchto okolností se dalo na jednom hektaru pohřbít až dvacet tisíc mrtvých ve dvou vrstvách. Po první světové válce se kult obětí nebývale rozšířil a získal si značnou vážnost. Už nebylo přípustné vojáky, padlé na poli cti a slávy, prostě zakopat nebo spálit, začaly vznikat vojenské hřbitovy plné nekonečných řad křížů.

Ustavičný spěch ve válce často znamenal, že pohřbít mrtvé nebylo možné, „*Padl u Tavožanky a pro rychlý ústup našich nemohl býti pochován.*“²²⁷ nebo že dělostřelecká palba či nové kopání vrhlo narychlo pohřbená těla zpět mezi živé. Muži se tak dostávali do opětovného kontaktu nejen s nedávno padlými, ale i s těly ve značném stádiu rozkladu. „*Večer odcházíme na odpočinek do Mahmut Kujusi a nazítrí tu pochováváme na malém hřbitůvku padlé podporučíky... Oba byli zabiti... a při ústupu rychle pohřbeni. Když se pak druhý den naši opět zmocnili toho místa, vykopali kamarády ze země a poslali do Mahmut*

²²⁷ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice paměti Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 140.

*Kujusi, kde byli uloženi do rakví a pochováni s obřady.*²²⁸ Většina vojáků si na všudypřítomnou smrt časem zvykla. První setkání s mrtvým tělem bylo vždy hrozné, postupně ale docházelo k jakémusi pocitu lhostejnosti. Přestože si muži pohledu na padlé brzy přivykli nebo se obrnili černým humorem, přece jen byla mrtvá těla důkazem jejich vlastní smrtelnosti.

Co se děje s tělem po smrti byla otázka, která se vojáků dotýkala víc, než by se mohlo na první pohled zdát. Řádný pohřeb s určitým stupněm projevovaného smutku byl stejně důležitý pro ty, kteří umírali v klidných časech, jako pro ty, kdo padli v boji. Z tohoto důvodu se mezi muži šířily obavy z destruktivní smrti trhavinami, která neumožňovala pohřbít celistvé tělo.

Pozoruhodná je skutečnost, že podstatná část vojáků preferovala, aby byli uloženi do země tam, kde zemřeli. „*Pochovali jsme je na místě, kde padli, na kraji lesa pod borovicemi, a na jejich hrob postavili březový kříž.*“²²⁹ Děsila je představa, že budou později vykopáni a znovu pohřbeni na nějakém vojenském hřbitově, s těly vyrovnanými do řad a s náhrobky určenými pro příští generace. Pohřeb blízko bojiště zároveň umožňoval přátelům vyjádřit smutek a vyrovnat se s odchodem druhá v boji. Do kopání hrobů pro své kamarády investovali vojáci tolik úsilí, kolik jen mohli. Předpokládali, že tutéž péči poskytnou druhým. Je až zarážející, jaký důraz kladli na to, aby hroby byly rovné a pravoúhlé, ozdobené květinami a jehličnatými větvemi, a s jakou pečlivostí zaznamenávali, kdo je v jakém hrobu uložen.

3. 1 Okolnosti pohřebního aktu

Po každém boji, ať už se jednalo o malá střetnutí či velké bitvy, považovali vojáci za prioritní záležitost najít pokud možno všechny padlé a uložit je do hrobů. Obavy s šířením epidemií v důsledku rozkladu mrtvých těl byly na místě především v teplých měsících.

²²⁸ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války, Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 60.

²²⁹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 95.

Pohřeb měl pro přeživší druhy z jednotek svou důležitost – mohli vyjádřit svůj smutek, se svými kamarády se rozloučit a s jejich odchodem se alespoň částečně vyrovnat.

Najít a shromáždit na jednom místě všechny mrtvé často pomáhali i obyvatelé okolních vesnic či měst. „*Mužici z vesnic námi obsazených... přiváží padlé, raněné a nemocné naše bratry.*“²³⁰ Někdy dobrovolně, jindy z donucení. „*Bolševická jízdní hlídka sháněla občany dohromady, aby odklízeli trosky a odnášeli padlé.*“²³¹ Často místní, z obavy před šířícím se hnilobným zápachem a strachu z nemocí, pohřbili mrtvé sami.

Padlí vojáci bývali zpravidla vyrovnáni do řady, „*Kousek dál spočívají v řadách na trávě těla našich padlých bratrů, připravena k pohřbu.*“²³² zbaveni svých osobních věcí²³³ a často i některých částí oblečení, především kabátů a bot.²³⁴ Někdy byla mrtvá těla ukládána do hrobů dokonce nahá. „*Odpoledne pojednou přichází Homolka, abych jemu šel pomoci sepsati padlé na hřbitov. Vzal mne ku hromadnému hrobu, kde úplně nazí naši dva vojáci. Homolka je přikryl a oba jsme je hlinou zaházeli.*“²³⁵

Kamarádi snesli po padlých vše, co u nich našli – pláště, chlebníky, prádlo. Pokud byly tyto věci velkým břemenem, vojáci je zahazovali, ničili nebo předávali svým kamarádům, kteří si později počínali podobně. Dochovaly se spíš zápisníky. „*Pozůstalost tuto chtěl br. Huml po příjezdu předati rodině padlého.*“²³⁶ V mnoha případech psali muži před bitvou dopis na rozloučenou, požádali pak většinou svého přítele, aby list v případě jejich

²³⁰ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 139.

²³¹ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 115.

²³² Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 88.

²³³ Dobové fotografie zachycují mrtvá těla, kolem nichž se povalují rozházené osobní věci, někde jsou vidět otevřené prázdné brašny a pohozené oblečení. VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví.

²³⁴ Na většině fotografií z první světové války je možno vidět mrtvé muže, ať už na místě, kde je smrt potkala, nebo ležící v řadách připravené k pohřbu či uložené v rakvích, skutečně bez bot. VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví.

²³⁵ Citace: PRCHAL, Vítězslav a kol.: Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16. – 19. století, Pardubice, 2011, s. 186.

²³⁶ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, korespondence přijatá, dopis ze 14. března 1919 od Jaroslava Studeného.

smrti dovezl do vlasti a předal rodině. „*Večer před bojem píšu při blikající lampičce dopisy na rozloučenou. Padnu-li, odveze Kuba všechny mé věci s dopisem do Tjumeně Jeleně Josifovně, která pak dá zprávu mým rodičům.*“²³⁷ Nežádka samozřejmě docházelo k situacím, že padl jak pisatel, tak přítel, který měl pozůstalost doručit. Řada dopisů a osobních věcí legionářů se na místo určení nikdy nedostala a ztratila se kdesi uprostřed Ruska. „*Jednoho listopadového dne minulého roku obdržel jsem... objemný balíček, v němž jsem našel spoustu dopisů. V průvodním listě píše mi jeden z našich dobrovolců, ... abych přečetl všechny dopisy, a pokud se mi něco z nich hodí, abych uveřejnil pro naše hochy... Snad původce těch dopisů sirá země kryje... Snad je ještě živ...*“²³⁸

Následně po identifikaci mrtvých těl je jejich druhové buď odnesli, nebo naložili na káry a převezli k místu uložení do země. „... *hlavy jakoby na povel obrátily se v ta místa, kde stály dvě povozky pokryté zelení. Všichni spěchají směrem k povozkám a já s nimi. Náhle zastavím se jako přimražený! Hrozný pohled naskytá se mým zrakům, obraz, který svojí hrůzou vynucuje slzu z oka a rozrývá srdce.*“²³⁹ Leckdy se mezi padlými dobrovolci objevila i těla nepřátel, zpravidla však byli pohřbeni do jiného hrobu. „*Na voze jsou naložena těla obětí nerovného zápasu, zápasu nejhroznějšího, boje vlastních lidí, jedné sice krve, ale různých názorů. Vykládají je z vozů a kladou pod stromy – vedle sebe. Svorně zde leží i 'svůj' i 'nepřítel'.*“²⁴⁰

Někdy se naskytla možnost, uložit padlé na hřbitově, jindy musel být hrob vykopán někde u lesa, trati nebo na mezi. V dobových tiskovinách, vojenských denících či kronikách se objevují poznámky o umístění vojenských hrobů - pochován na břehu Volhy, pochován ve společném hrobě v zahrádce na železniční stanici, pochován u cihelny po levé straně trati u cesty, pohřben v zahrádce nádraží, pochován u mostu, pochován u kostelíka na levé straně trati, pochován nedaleko tratě, pohřben ve vsi nedaleko trati, pohřben na stanici nedaleko

²³⁷ Citace: OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války. Anabáze hanác. medika 1914–1920, Litomyšl, 1998, s. 76.

²³⁸ Citace: VÚA/VHA, fond sbírka tisku, Český revolucionář, 2. číslo, 2. srpna 1917, s. 16.

²³⁹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Český revolucionář, Houpák, č. 2, s. 6.

²⁴⁰ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Český revolucionář, Houpák, č. 2, s. 6.

staničního skladiště, tělo nebylo nalezeno, patrně byl pohřben buď v zákopu, nebo ve společném hrobě na stanici, pochován na pokraji lesa u železniční trati atd.²⁴¹

Hrob mrtvým kopali buď sami vojáci, někdy také zajatci nebo ruští mužici. Pokud bylo třeba pohřbít druhy narychlo, uložili je jejich kamarádi do země, tak jak byli, bez rakve, bez velkých pohřebních okázalostí. *„A my stojíme nad čerstvě vykopanou černou jamou, do které položili nám kamaráda a ze které volně vystupuje stará těžká života filosofie.“*²⁴² Muži označili poslední místo odpočinku padlých křížem a cedulkou se jménem, krátce u hrobu postáli a v tichosti se rozloučili. *„Skoro nikdo o něm neví, ani mnozí z nás ne. Naši bratři byli zakopáni tiše – bez hudby, bez hluku... Hrob našich bratrů je mezi první a druhou rakouskou linií, je slušně upraven a ozdoben kalichem z květin. Na prostém kříži je nápis 'Zde leží naši bratři, kteří za svobodu své vlasti krev svou prolili'.*²⁴³

Jestliže po nějaké bitvě či bojovém střetnutí zůstalo na bojišti velké množství padlých, pohřbívali se obvykle do jednoho společného hrobu. *„Pohřbili jsme milované bratry do jednoho hrobu, který jsme řádně upravili, postavili kříž s tabulkou a položili věnce. U hrobu promluvil velitel praporu... Všichni byli dojatí k slzám, že ani nemohli zazpívatí Kde domov můj... Vypáleny tři salvy na počest.“*²⁴⁴ Hromadný hrob byl jedinou možnou alternativou pro rychlé uložení většího počtu mrtvých těl, která se rovnala do řad a volně přes sebe *„... byl pohřben ve společném hrobě, do kterého se kladli mrtví v řadách vedle sebe a podle potřeby i v několika vrstvách na sebe jako dříví.“*²⁴⁵ Vojáci sami si ale takto místo svého posledního odpočinku nepředstavovali. Společný hrob byl anonymní, většinou neoznačený a leckdy se ani nevědělo, kdo konkrétně je v něm uložen. *„Ve hrobě ležící Rusyáni neprohlédli a jména nezapsali. Uvázali provazy za nohu a odtáhli do jámy.“*²⁴⁶

²⁴¹ Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, I. – IV. díl, 1926.

²⁴² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka tisku, Český revolucionář, č. 5, prosinec 1917, s. 1.

²⁴³ Citace: VÚA/VHA fond Sběrka tisku, Slovan, 1917.

²⁴⁴ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. střeleckého pluku.

²⁴⁵ Citace: SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov 1931, s. 52.

²⁴⁶ Citace: PRCHAL, Vítězslav a kol.: Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16. – 19. století, Pardubice, 2011, s. 186.

Během pobytu československých legií na Ukrajině a následně během jejich evakuace na východ procházeli vojáci jednotlivými ruskými městy a dostávali se do úzkého kontaktu s místními obyvateli. Velmi citelně se jich dotýkaly vnitřní poměry této země a ovlivňovaly i způsob jejich života. Pohřbívání mrtvých druhů se přizpůsobilo místním tradicím a zvykům, smuteční obřady, probíhající v režii pravoslavné církve,²⁴⁷ dostaly charakter monstrózních pietních slavností, kterých se účastnilo obrovské množství lidí. *„Dnes byl slavný pohřeb bratří, padlých v posledních bojích. Pohřeb byl vypraven nákladem městské Dumy z katedrálního soboru, kde obřady vykonal biskup Michail. Průvod byl zahájen srbskou jízdou, za ní jely naše těžké baterie, pak naše pěchota, oddíly ruské lidové armády, deputace s nesčetnými věnci a za nimi řada rakví, nesených vojáky. Za rakvemi zpěváci, generálové a důstojníci, poslanci Dumy a členové nově zvolené vlády a městské samosprávy, členové americké a francouzské misie, naše hudby vojsko. Nad hroby promluvil člen Ústavodárného shromáždění poslanců Brušvit aj., za naše vojsko básník Medek a por. Čeček.“*²⁴⁸

Při těchto smutečních obřadech ležely rakve, zdobené věnci a květinami, na dvoukolevých či čtyřkolevých koleskách tažených koňmi, někdy se pohřebním vozem staly honosně zdobené bílé kočáry. Pohřbu se účastnili jak vojáci a druhové padlých, tak i civilní obyvatelstvo,²⁴⁹ během obřadu hrála hudba, na závěr se zpívala národní hymna a mrtví byli uctěni slavnostní salvou z pušek. *„Pohřeb byl okázalý. V předu šla ozbrojená rota, za ní rakve s kříži, členové N. R. s delegáty armádního sboru 3. i 6. pluk a zástupy civilního obyvatelstva. Na pravoslavném hřbitově promluvil nad hrobem jejich velmi dojemně br. David, načež za zvuku naší národní hymny byly rakve zasypány.“*²⁵⁰

Hroby byly následně upraveny, ozdobeny kříži a cedulkami se jmény, kolem vysázeny keříky či květiny. Bývalo zvykem, že si z některých hrobů muži odebrali trochu hlíny, stejně tak jako z míst velkých bojů, a uschovali ji pro převoz do vlasti. *„... jsem dostal rozkaz,*

²⁴⁷ Fotografie zachycující legionářské pohřby dokládají, že je obvykle prováděl pravoslavný kněz. Lze to interpretovat tak, že v ruském prostředí nebyl jiný duchovní k dispozici. Přestupy legionářů k pravoslaví, ke kterým do ruské revoluce 1917 docházelo, měly spíš politický než náboženský charakter.

²⁴⁸ Citace: NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012, s. 134.

²⁴⁹ VÚA/VHA fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví.

²⁵⁰ Citace: VÚA/VHA Sběrka tisku, Slovan, 1917.

*abych ještě s jinými dvěma bratry šel na hroby pochovaných na Irkutském hřbitově a vzal z hrobů několik hrstí hlíny, která měla být převezena do vlasti.*²⁵¹

Pietní obřady se staly nedílnou součástí válečného života každého muže, přesto se jen těžko zvykalo na jejich chmurnou realitu. *„Bylo vše skončeno, leč ohromný zástup v něm tišinou stál těsnou hradbou kol bratrských mohyl. Nikomu nechtělo se opustiti místo zasvěcené životy i krví nejchrabřejších mezi chrabrymi.*²⁵² *„A při těchto pohřbech, jež odbývány s velikou pietou a při nichž truchlícími pozůstalými byli druhové a kamarádi padlého, jasně se ukazovalo, že celá legie jest jakoby jedna rodina. Neboť padl-li někdo z roty, truchlila rodina, již někdo zemřel. A při spuštění rakve do země, když se ozvaly ty zvuky naší hymny... mimoděk se draly do očí slzy... A s pohnutím rozcházeli jsme se od hrobů padlých, přemítajíce v duchu, na koho asi dojde řada a kdo se z nás vrátí domů.*²⁵³

Při přesunu vojska se chodili muži před odjezdem jednotek s padlými druhy rozloučit. *„Jak to bolí, nevýslovně bolí: my odjíždíme a osiří ty hroby, v jejichž klínu vyhaslé oči spí, nemohou se na nás naposled podívati, nemohou se na nás usmáti, nemůže se ruka zvednout k poslednímu pozdravu na rozloučenou a jen ta jemná píseň větru, vzlétnuvšího náhle nad truchlým hřbitovem, šeptá nám v cestu: - Jed'te, jed'te, bude vás ještě doma zapotřebí!*²⁵⁴

3. 2 Sochařské dílny

Československé vojsko na Rusi uchování památky svých padlých druhů věnovalo velkou pozornost. Už během války samotné vznikala z vlastního popudu vojska monumentální funerální díla, která důstojně označovala místa, kde legionáři pochovali své padlé. S výstavbou pomníků, jež významně reprezentovaly umění československých výtvarníků z řad legií, se ve větší míře začalo zhruba od poloviny roku 1918, po vystoupení

²⁵¹ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Kronika 2. pěšího pluku Jiřího z Poděbrad.

²⁵² Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl škpt. gšt. Jar. Kovář, s. 19.

²⁵³ Citace: VÚA/VHA, fond Sběrka historických prací, Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly II. díl škpt. gšt. Jar. Kovář, s. 26.

²⁵⁴ Citace: LA PNP, fond Josef Kopta, dokumentace čs. legie v Rusku, Československý denník 11. 5. 1920.

Čechoslováků proti bolševikům a následném obnovení ústavní vlády na východě Ruska. Po reorganizaci čs. vojska na přelomu 1918 a 1919 získala péče o válečné hroby pod správou Informačně osvětového odboru MV²⁵⁵ soustavný charakter.

Během dvou let čs. umělci vybudovali podél Sibiřské magistrály soubor unikátních funerálních plastik, sochařské dílny vznikly v Ufaleji poblíž Jekatěrinburgu, Irkutsku a Vladivostoku. Dílna v Ufaleji, která zahájila svou činnost v listopadu 1918 a postupně se přejmenovala na Sochařskou dílnu Informačně osvětového odboru Ministerstva vojenství v Rusku,²⁵⁶ v únoru 1919 vyhořela, byla převezena do Irkutsku a sloučena s místní kamenickou a sochařskou dílnou čs. legií. Ta se zakrátko rozdělila na dvě skupiny, uralskou (západní) se sídlem v Jekatěrinburgu²⁵⁷ a východosibiřskou se sídlem v Irkutsku.²⁵⁸

Padlí Čechoslováci byli většinou pochováni porůznu mezi ruskými a jinými vojáky. Příslušníci sochařské dílny exhumovali mrtvá těla a snesli je do společného hrobu. Velké problémy nastaly se seznamy padlých, další nesnáze přineslo zajišťování stavebního materiálu a pracovních sil, potíž byla se sháněním ženských modelů při výrobě soch. Irkutská dílna měla poměrně malé prostory, v jedné komnatě se tloukl štěrk na umělý kámen, dělaly formy, betonovalo i modelovalo. Některé pomníky byly z cihel a omítnuty cementovou omítkou, jiné z železobetonu a umělé žuly, sochařské práce z umělého kamene.²⁵⁹ Výzdoba nesla symboly České země, často se objevoval lev a kalich, dále pak vavříny vítězství, sochy, po roce 1918 československá vlajka. Nápisy promlouvaly v češtině i ruštině.

V lednu až dubnu 1920 se Sochařské dílny IOO nacházely na cestě do Vladivostoku, během níž docházelo k zaměřování a lokaci čs. hřbitovů rozsetých podél Transsibiřské

²⁵⁵ Informačně osvětový odbor Ministerstva vojenství.

²⁵⁶ Dále jen IOO MV.

²⁵⁷ Západní dílna se později přemístila do Omska a v červnu 1919 se rozdělila na Čeljabinskou a Jekatěrinburskou část.

²⁵⁸ Uralská skupina se starala o úpravu hřbitovů a stavbu pomníků od Omska na západ, jejím náčelníkem byl správní praporčík Josef Šebor. Východosibiřská skupina pečovala o válečné hroby od Omska (včetně) směrem na východ, náčelníkem se stal sochař praporčík Karel Babka.

²⁵⁹ PAVEL, Antonín Ing.: Naše tiskárna. Československý denník, č. 356, JAKL, Tomáš: Na paměť bratří, padlých na Rusi. Výstavba pomníků padlým čs. dobrovolníkům v Rusku v letech 1918-1920. In.: Historie a Vojenství, 2012, č. 1, s. 130–136.

magistrály. „ – tedy od Karpat až po Tichý oceán byste našli tisíce a tisíce hrobů, v kterých spí legionáři, kteří padli, aby vybojovali své vlasti svobodu. Spí tam v dálkách na všech stranách ve svých hrobech a zdá se mi dnes, jakoby to byli rytíři na stráži, kteří tam daleko hlídají svobodu, kterou nám živým vydobyli.“²⁶⁰ V květnu 1920 vypluly sochařské dílny z Vladivostoku do vlasti a jejich činnost v Rusku tak skončila.²⁶¹

²⁶⁰ Citace: LA PNP, fond František Langer, výstřižky vlastní, články a povídky v čes. tisku 1921–1939.

²⁶¹ Během následujících desetiletí byla většina hrobů, celých hřbitovů i pomníků bolševiky naprosto zničena. V roce 2004 přešla péče o české a československé válečné hroby na Ministerstvo obrany České republiky, do té doby se dochovalo pouze pohřebiště na Mořském ostrově ve Vladivostoku a pomník na hřbitově v Krasnojarsku. Sádrové modely pomníků, přivezené legionáři do vlasti, byly zničeny v padesátých letech.

Závěr

Vojenská historie se zabývá jedním z nejvypjatějších dramát, na němž se může lidský duch podílet, až příliš často jej však redukuje buď na všední záležitost plnou klišé, nebo na znečitlivělé operační dějiny, v nichž se osud jednotlivce ztrácí v záplavě šipek na mapě. Většina prací zabývajících se první světovou válkou se primárně zaměřuje na politické dějiny, velké osobnosti, významné bitvy či technické záležitosti týkající se zbraní. V poslední době se objevují i práce z oblasti historické antropologie a dějin každodennosti přibližující válečný prožitek vojáků v zákopech. Ač je pramenná základna v podobě osobních zápisků, pamětí, deníků, vojenské korespondence, fotografií či legionářských tiskovin poměrně bohatá, přesto se žádná studie nezabývá tématem pro válku charakteristickým, smrtí.

Důvodů, proč je toto téma elementárně opomíjeno, je zřejmě několik – tíživost námětu, současné tabuizování, ale především značný nedostatek pramenů. Přestože nejsou vzpomínky českého vojáka z období první světové války nic výjimečného, v meziválečném období jich byly napsány a mnohdy i publikovány stovky a každý rok se objevují nové, často velmi obsažné a kvalitní paměti, informací zabývajících se otázkami smrti a umírání je v nich jako šafránu. Proč československý legionář ve svých osobních záznamech nebo v korespondenci nepíše téměř nic o smrti? Z jakého důvod nezmiňuje své vnitřní pocity a vjemy týkající se umírání, bolesti, pohřbívání, svého žalu nad ztrátou někoho blízkého? Vojáci se snažili na smrt nemyslet, vytěsnit ji ze svého vnímání, nepřipouštět si její blízkost, mimoto nalezení jazyka vhodného k popisu válečných prožitků, není nikterak jednoduché.

Diplomová práce systematicky zpracovává téma smrti a umírání na ruské frontě během Velké války. Středem zájmu předkládané analýzy je jednoznačně člověk – prostý voják a jeho vnímání boje i války jako takové. Práce nahlíží snad někdy až názorně na lidskou zkušenost skrývající se za příběhy o slavných vítězstvích, hlášení o ztrátách a památníky padlých. Prostředkem ke studiu tématu smrti jsou zejména prameny osobní povahy, události zachycené v pamětech, korespondenci či legionářských tiskovinách, které napomáhají k rekonstrukci jednotlivých dějů a umožňují proniknout do vnitřní struktury Velké války.

Ke komplexnímu uchopení práce nestačila pouze výpovědní hodnota ego-dokumentů, bylo nutné nastudovat i sekundární literaturu. Přímá zkušenost účastníků války je příliš vnitřně spjatá a utkvělá, než aby byla schopna vytvořit základy pro teorii a praxi. Velká

hodnota v nepřímé zkušenosti leží v její rozmanitosti a rozsahu, je vypreparovaná z více zdrojů a má šanci vrhnout na skutečnost mnohem více světla. Přímá zkušenost je nezbytně omezená a autor, jenž staví pouze na ní, riskuje, že nalezne univerzální pravdu tam, kde neexistuje.

Novým fenoménem pro studium každodennosti první světové války se stala fotografie, jež poskytuje jedinečné svědectví o životě armády, zachycuje realitu fronty, bojiště, přesuny vojsk, dobytá města, domorodé lidi, krajinu, zajatce, smrt, smuteční obřady, válečnou techniku, obvaziště, nemocnice atd. Je schopna postihnout detaily, které jsou psaným slovem neuchopitelné, dokáže přiblížit atmosféru okamžiku a náladu doby. Na druhou stranu je třeba i k fotografii přistupovat s kritickým pohledem a s permanentní otázkou, jestli situace na snímku je skutečností nebo jen výsledkem propagace a záměrného zkreslování reality. Řada fotografií z první světové války byla buď nasimulována, nebo byla úmyslně upravena tak, aby nevyvolávala kontroverze. Často fotografové neváhali sáhnout k aranžování mrtvých kvůli lepšímu záběru a dobová vybavení jim umožňovala spíš než bitvy samotné fotografovat jejich následky.

Ve své diplomové práci jsem dospěla k závěru, že smrt, která obklopovala československé legionáře na ruské frontě, měla mnoho podob a stanovisko k ní se v přímé úměře k válečné zkušenosti diametrálně měnilo. Zpočátku vnímali vojáci smrt jako nejhorší možnou variantu, s postupem času se děsili více bolestivého umírání nebo zmrzačení. Pohled na raněné vojáky byl také mnohem obtížnější než pohled na mrtvé. Strach a odvaha se v průběhu války měnily a vyvíjely, stejně tak jako pocity vojáků. Jak dokládají mnohé vzpomínky a paměti, první kontakt s mrtvým tělem byl většinou děsivý a plný různorodých emocí, postupně však docházelo k jistému otupění až lhostejnosti, i když mrtvá těla byla očividným dokladem blízkosti smrti. Psychická transformace, která během války u mužů nastávala, měnila i hodnoty od narození vštěpované a dané výchovou a vzděláním – vnitřní svědomí, pocit viny, vrozenou lidskost a soucit.

Zjistila jsem, že důvodů, proč muži bojovali, bylo mnoho, únik ze stereotypu monotónního života, touha po slávě, velké ideologie jako patriotismus, smysl pro povinnost, pud sebezáchovy, čest, dobrodružství, solidarita, kamarádství, vztek, touha po odplatě nebo třeba i potěšení a seberealizace. Jedinou možností, jak se vyrovnat s pocitem viny se stalo jisté odosobnění nepřítele, rychle ho zabít a mít to za sebou.

Ve své práci jsem detailně analyzovala formy smrti, se kterou se legionář na ruské frontě mohl setkat. V centru zájmu je smrt na bojišti a postoj vojáků k jejím alternativám. Zjistila jsem, že bojující muži měli obecně stresující obavy ze smrti pomalé, bolestivé a z celkového roztrhání těla, noční můrou byla zohavující zranění, zmrzačení a mučení. Umírání v důsledku infekčních onemocnění a epidemií provázelo vojáky během celého jejich pobytu v Rusku a způsobilo obrovské ztráty v jejich řadách.

V pamětech se vyskytují i informace o sebevraždách. Na první pohled se může zdát, že množství dobrovolně odcházejících ze světa bylo značné, nicméně se domnívám, že je třeba brát v potaz skutečnost, že o smrti způsobené kulkou nebo závažným onemocněním, se autoři pamětí zmiňovali většinou v číslech nebo obecně, kdežto poněkud specifickou smrt zaznamenávali detailněji a psali o ní vždy, když k ní došlo. Obraz četnosti sebevražd pak může být zkreslený, mimoto skutečné číslo těchto případů neznáme, stejně jako počty úmrtí způsobených nešťastnou náhodou, z nedbalosti či nepozornosti.

Mnohem přesnější informace máme z pramenů úřední povahy o popravách. Analytická sonda do případu legionáře Josefa Staňka rekonstruuje pozadí osudu válečného zajatce a jeho vnímání hrozící smrti a následné exekuce. Josef Staněk samozřejmě nebyl jediným popraveným legionářem, našli bychom další vojáky, jejichž život skončil na popravišti nebo před nastoupenou popravčí četou. Jsem toho názoru, že tento jediný případ nelze zobecňovat a považovat ho za normu tehdejší doby, je to pouze detailní náhled do vnitřního světa jedné osoby tak, jak to dovolí prameny.

Kromě strachu ze smrti byli legionáři permanentně vystavováni rozličným stresovým faktorům, jimž každý jedinec čelil po svém. Dospěla jsem k závěru, že jakákoli činnost zaměstnávající mysl, která pomohla se odreagovat, přijít na jiné myšlenky a alespoň na chvíli zapomenout na smrt a tvrdou realitu války, byla žádoucí a nutná k udržení morálky a uspokojivé nálady bojujících mužů, v konečném důsledku pak i k udržení bojeschopnosti celého vojska.

Téma smrti úzce souvisí s pohřebními obřady, jež se staly, i přes svou deprimující a ponurou skutečnost, nedílnou součástí života vojáků. Ve své práci jsem došla k závěru, že legionáři na ruské frontě věnovali uchování památky padlých spolubojovníků značné úsilí a neobvyklou péči. Na území Ruska vznikala monumentální díla v podobě pietních pomníků a nově budovaných a vkusně upravených hřbitovů.

Jedním z charakteristických rysů legií byla sekulárnost. V pamětech se nevyskytují žádné zmínky o vysloveně náboženských aktivitách. Při své práci jsem se nesetkala s žádným záznamem dokumentujícím návštěvu bohoslužby, mši nebo kázání, legionáři neměli ani své modlitebny. Jak dokládají mnohé dobové fotografie, pohřební obřady obvykle prováděl pravoslavný kněz, což lze vyložit i tak, že v ruském prostředí nebyla jiná volba. Přestupy legionářů k pravoslaví měly spíš důvod politický než náboženský.

Diplomová práce se prostřednictvím dějinné reflexe zamýšlí i nad podstatou lidského života a úctě k jeho nejtíživější podobě – ke smrti. Vědomí vlastní smrti zvládali muži různými způsoby. Někdo jí hleděl vstříc s klidem, smířen s nevyhnutelnou skutečností, jiný z ní měl panický až nezvladatelný strach. Živý člověk jen těžko mohl pochopit, co prožíval umírající a jak to souviselo se způsobem jeho života a jeho obrazu sebe sama. Proces umírání nešlo s nikým sdílet, každý člověk umíral sám. Zanikal jakýsi mikrosvět jedné osoby, její vzpomínky, city a zkušenosti, které znala jen ona sama, se svým věděním a sny. Smrt nebyla děsivá, pokud člověk upadl do spánku a svět zmizel. Strašné mohly být bolesti, a také utrpení pozůstalých, strašné bylo odcházet mladý bez možnosti dát svému životu smysl.

Roky strávené na frontě měli pro člověka zásadní význam. Většinou smrt a násilí nebylo to, co zanechalo nejsilnější dojem, ale pochopení relativní bezmocnosti jedince ve společenské mašinérii.

Seznam použitých pramenů a literatury

I. Prameny

Archivní prameny

a) Prameny osobní povahy

Knihovna Ústavu českých dějin FF UK Praha: VOŘECH, Josef: Denník

Knihovna Vojenského historického ústavu Praha:

-Nový fond – od r. 1921 do současnosti

Denní rozkazy Československému armádnímu sboru, říjen 1917-listopad 1920

Rukověť českého vojáka, Překlad nejnmutnějších ruských vojenských řádů, potvrzených nejvyšším rozhodnutím ze dne 11. prosince r. 1911, Kyjev 1916

Положение о препровождении нештатныхъ командъ, 1917

Вся воевая служба солдата и унтеръ-офицера, Одесса 1916

Literární archiv Památníku národního písemnictví

- fond František Langer: korespondence vlastní přijatá a odeslaná, výstřižky vlastní, fotografie, varia, dokumentace

- fond Kopta Josef: korespondence vlastní přijatá a odeslaná, tisky, výstřižky, fotografie, dokumentace (legie v Rusku)

- fond Medek Rudolf: korespondence vlastní přijatá a odeslaná, tisky, výstřižky, fotografie, varia

- fond Hašek Jaroslav: korespondence vlastní přijatá a odeslaná, tisky, výstřižky, fotografie

Vojenský ústřední archiv a Vojenský historický archiv:

-fond Sběrka historických prací

Zápisky Jana Nováka, střelce 6. roty, 4. pluku; Denník; Rotný denník 3. úderné roty; Zápisky majora Jindry o válečných událostech 6. pluku v Sibiři; Na vojně v Rakousku – V zajetí – Na Sibiři 1916–1917; Deník neznámého legionáře; V. Zika Zapisník; Deník ruského legionáře; Zapisník z cest a míst konaných a navštívených za mého pobytu v české armádě Kratochvíl

Čeněk; Poznámky Kratochvíl Čeněk; Deník československého dobrovolníka z doby ruské revoluce v r. 1917 – major ruské legie František Vondráček; Denník „S Bohem = Nazdar!“ Josef Horníček; Paměti z roku 1920, jak jsem věci viděl neb slyšel; Denník č. I St. Kultuk a František Jakeš; Denník č. II St. Kultuk a František Jakeš; Kronika 2. střeleckého pluku; Kronika 2. pěšího pluku Jiřího z Poděbrad; Opis ze zápisů pane Antonína Kubeše; Paměti ruského legionáře – Miroslav Lehoučka; Paměti kap. Plcha; Pamětní spis Emil Cippel; Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly I. díl Od vzniku do Zborova, špkt. gštb. Jar. Kovář; Jak ruské legie vznikly, žily a bojovaly, II. díl Od Zborova do evakuace, špkt. gštb. Jar. Kovář

- fond Sbírka tisku, zahraniční odbojové časopisy: Amerika, Blesk, Bodlák, Brk, Brus, Cestou, Cestovní zpravodaj, Cíl, Cvrček, Čechie, Čekan, Černá hodinka, Český revolucionář, Český zajatec, Duch dobrovolce, Dělostřelec, Divinstvo, Domů, Druhý ročník Dvanáctky, Dvanáctka, Emigrant, Frontovik, Frkačka, Hanák, Havlíček, Hlas hlubin, Houpák, Hoblík, Choďa, Ječmínek, Jiskry, Jitřenka, Kalich, Kartáč, Klasobraní, Klín, Kolem světa, Kudla, Kulometčík, Kypjatok, Lípa, Maják, Medusa, Mladá Čechie, Mořem a souší, Na cestu domů mořem, Na vodě, Na vlnách, Náš hlas, Palcát, Panorama, Pelyněk, Pětka, Pinzeta, Pulomet, Radio, Rarášek, Rozvědčík, Répač, Rotný časopis, Rozhledy, Salva, Samovar, Semafor, Sirotek, Slovan, Smazčík, Svistok, Šíp, Šlehy, Šrapák, Tak už jedem, Tě hůl, Tylint, Trní, Trny, Tulák, Úderňák, Veselá Dvanáctka, Veselý rozvědčík, Větroplach, Vlny, Voják, Volná chvíle, Volnost, Vrtule, Zdar, Žatva

-fond Karty legionářů, Josef Staněk

-fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví

b) Prameny úřední povahy

BOHÁČKOVÁ, Eva - KRÁLOVÁ, Bohuslava: SLUKA, Václav (edd.), Průvodce po fondech Vojenského historického archivu, 1.– 4. díl, Vojenský historický ústav, 1985

Vojenský ústřední archiv a Vojenský historický archiv:

- fond Epidemiologicko-bakteriologický ústav 1918–1920

Instrukce pro organizátora čistoty v části, Čeljabinsk leden 1919, č. 148

Veliteli českoslov. vojska na Rusi armádnímu armádnímu lékaři Dr. Haeringovi, Ředitel Epidemiologicko-bakteriologického výzkumného ústavu, Čeljabinsk únor 1919, č. 178

Vojenské správě MV, zdravotní odbor, Ředitel Epidemiologicko-bakteriologického výzkumného ústavu, Čeljabinsk únor 1919, č. 251/6

Vědecký komentář ke kapitole o praní prádla, Čeljabinsk leden 1919, č. 144

Věstník Epidemiol., bakteriolog. a výzkumný ústav Česlovojsk, Čeljabinsk leden 1919, č. 143

Věstník zdravotní, Čeljabinsk, únor 1919

Instrukce pro organizátora čistoty v části, Čeljabinsk, leden 1919, č. 148

-fond Ruské legie Čs. nemocnice č. 1 Irkutsk, Rozkazy 1918–1920, Rozkazy 1919–1920

c) Články v dobovém tisku

PAVEL, Antonín Ing.: Naše tiskárna. Československý denník, č. 356

Tištěné prameny

a) Paměti

HOLEČKOVÁ-SEIDLOVÁ, Božena: Rok sestrou. Zápisky z Kyšiněvské nemocnice, Praha, 1925

HRABĚTOVÁ, Jiřina: Ruská anabase. Deník legionáře Josefa Holuba, Zruč–Senec, New York, 2000

KUDELA, Josef Dr.: Deník plukovníka Švece, Praha, 1929

NOVÁK, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: Předával jsem carský poklad, Deník legionáře Františka Nováka, Edice pamětí Československé obce legionářské, Dvůr Králové nad Labem, 2012

OPLETAL, Bedřich: Zápisky z velké války, Anabáze hanáckého medika 1914–1920, Litomyšl, 1998

RAŠE, Rudolf Dr.: Na cestu domů mořem. Několik rad a pokynů evakuovaným, Charbin, 1920

RYPL, Václav: Války rub a líc. Ze vzpomínek ruského legionáře, Praha, 1929

SVOBODA, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře, Vyškov, 1931

VANĚK, Vladimír: Moje válečná odyssea. Osudy starodružiníka ve čtyřech dílech, Praha, 1925

WAGNER, Karel: S českým plukem na ruské frontě, Praha, 1936

b) Kroniky

Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920, Turnov, 1927

Pamětní kniha 1. střeleckého pluku Jana Husi, Praha, 1920

Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení po návrat do vlasti, 1924

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, I.–IV. díl, 1926

II. Literatura

Odborné články

FIDLER, Jiří: Zborov v české vojenské tradici, in: Zborov 1917-1997, připravili Jan Galandauer, Petr Hofman, Ivan Šedivý, Praha 2007, s. 76-78

GALANDAUER, Jan: Čeští vojáci ve Velké válce a vzájemný obraz Čechů a českých Němců, in: Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, ed. Jan Křen – Eva Broklová, Praha 1998, s. 76-92

GALANDAUER, Jan: O struktuře české historické paměti. Zamyšlení nad vzpomínkou českého vojáka a zajatce, In.: Historie a vojenství, 1996, č. 1, s. 132–136

JAKL, Tomáš: Na paměť bratří, padlých na Rusi. Výstavba pomníků padlým čs. dobrovolníkům v Rusku v letech 1918-1920, In.: Historie a vojenství, 2012, č. 1, s. 130–136

MACHO, Petr: Bohatýr a mučedník. Mýtus Milana Rastislava Štefánika, In: Dějiny a současnost, 2008, č. 7, s. 14–16

PAZDERA, David: Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války. Pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády, Historie a vojenství 47, 1998, č. 3, s. 38-63

- PETRÁŇ, Josef: Mikrohistorie aneb o nedějínách, In: Dějiny ve věku nejistot. Sbírnka k 70. narozeninám Dušana Třeštíka, Praha, 2003, s. 201-207
- PICHLÍK, Karel: Sabotáž válečných půjček a česká politika 1914–1915, In: Československý časopis historický, 1967, č. 4, s. 561–576
- ŠEDIVÝ, Ivan: Nová práce o českém válečném zážitku, In: Historie a vojenství, 1997, roč. 46, č. 5, s. 175–177
- ŠEDIVÝ, Ivan: Rakousko-Uherská branná moc a problém čs. legionářů 1914–1918, In: Moderní dějiny, 1993, č. 1, s. 99–119
- TINKOVÁ, Daniela: Dobrovolná smrt a elita Francouzské revoluce. Otázka sebevraždy na prahu občanské společnosti, In: Český časopis historický, 1997, roč. 95, č.1, s. 1-36
- TINKOVÁ, Daniela: Exodus zemřelých: počátky medializace smrti v pozdně osvíceneckých Čechách, In: Sociální studia, 2011, roč. 8, č. 2, s. 35-55
- VÁCHA, Dalibor: Čsl. legionáři na Rusi a jejich pohled na ženy v letech 1914–1920, In: Moderní dějiny, 2009, č. 1, s. 35–66
- ZABLOUDILOVÁ, Jitka: Přehled tisku Čechů a Slováků v Rusku 1914–1920. Periodika a neperiodické tiskoviny českých a slovenských krajanů, zajatců a legionářů, In: Historie a vojenství, 1995, č. 4, s. 102–141

Absolventské práce

- BOHÁČKOVÁ, Ilona: Tak jsme žili, bojovali a umírali. Legionářův svět v zrcadle tisku Čechů a Slováků v Rusku v letech 1914-1920, Bakalářská práce, Ústav českých dějin FF UK Praha, 2011
- FEDOROVÁ, Dagmar: Zvládání stresu a životních událostí ve vztahu se smyslem pro humor a psychologické pohodě, Diplomová práce, Katedra psychologie FF UK v Praze, 2013
- PETŘINOVÁ, Pavlína: Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století, Bakalářská práce, Fakulta humanitních studií UK Praha, 2006
- RANDÁK, Jan: Ritualizace smrti a umírání v revoluci: kult mrtvých, Rigorózní práce, Ústav českých dějin FF UK Praha, Praha, 2007
- MATĚJČEK, Petr: První světová válka očima českých vojenských lékařů, Bakalářská práce, Ústav českých dějin FF UK Praha, 2012

TEJKALOVÁ, Jana: Paměti z první světové války, haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády, Diplomová práce, Ústav českých dějin FF UK v Praze, 2000

Sekundární literatura

ARIES, Philippe: Dějiny smrti II, Praha, 2000

BERGSON, Henri: Smích, Praha, 1994

ČERMÁK, Jiří Dr.: Boje pod Bachmačem a ústup z Ukrajiny, rok 1918. Dle hlášení uložených v archivu legií, Praha, 1923

Чехословацкий корпус в России 1914–1920 гг., Каталог выставки, 14 августа – 28 сентября 2008 года, Российско-чешская историко- документальная выставка, Москва, 2008

Československá legie v Rusku 1914–1920, Katalog k výstavě, Tereziánské křídlo Starého královského paláce Pražského hradu, 10. října 2008 – 18. ledna 2009

ČÍLA, Mikuláš: Rozvědky české družiny a čsl. brigády na Rusi. Druhá přednáška cyklu o našem národním osvobození pořádaném jednotami ČSOL v Praze I. – II. – V. až VII., Praha, 1924

DOSTÁL, Emil: Pochodová tiskárna Informačně osvětového odboru na Rusi, Typografie, 1924

ELIAS, Norbert: O osamělosti umírajících v našich dnech, Praha, 1998

HAERING, Vladimír MUDr.: Zdravotnictví v čsl. vojsku na Rusi, Praha, 1924

HOJDA, Zdeněk - Pokorný, Jiří: Pomníky a zapomínky, Praha, 1996

HOLMES, Richard: Obrazy války, chování člověka v bitvě, Praha, 2011

JINDRA, Zdeněk: První světová válka, Praha, 1984

KARŽANSKIJ, N.: Rusko a československé legie, Praha, 1919

KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty, Praha 2008

KUDELA, Josef Dr.,: O ruském zlatém pokladě a československých legiích, Praha, 1922

- KÜHNE, Thomas – ZIEMANN, Benjamin (Hrsg.): Was ist Militärgeschichte? Paderborn, München, Wien, Zürich, 2000
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána: Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 2001
- МАЙОРОВ, С. М.: Борьба советской России за выход из империалистической войны, Москва, 1959
- MASARYK, Tomáš Garrigue: Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty, Praha, 2002
- MUŠKA, Jiří: K úloze československých legií v Rusku, Praha, 1954
- NOVOTNÝ, Antonín: Polní pošta československých a spojeneckých vojsk na Rusi a její poštovní známky, Brno, 1923
- PICHLÍK, Karel: Čeští vojáci proti válce, Praha, 1961
- PICHLÍK, Karel - KLÍPA, Bohumír – ZABLOUDILOVÁ, Jitka: Českoslovenští legionáři (1914 – 1920), Praha, 1996
- POLÁK, Josef: Peněžnictví v ruských legiích, Praha, 1924
- PRÁŠEK, Vojtěch: Česká Družina, Praha, 1934
- PRCHAL, Vítězslav a kol.: Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16. – 19. století, Pardubice, 2011
- ŠEDIVÝ, Ivan: Češi, České země a Velká válka, Praha, 2001
- ŠÍP, František: Několik kapitol o hospodářství naší armády, Praha, 1926
- ŠTEIDLER, Frant. Vl. Dr.: Československé hnutí na Rusi, Praha, 1922
- ŠTEIDLER, Frant. Vl. Dr.: Naše vystoupení v Rusku 1918, Praha, 1923
- TAYLOR, A. J. P., Poslední století habsburské monarchie. Rakousko-Uhersko v letech 1809–1918, Brno, 1998
- VALENTA-ALFA, Václav: Česká škola na Sibiři, Praha, 1924
- VAN DÜLMEN, Richard: Historická antropologie. Vývoj – problémy - úkoly. Praha, 2002
- VAVROCH, I. J. – HÁJEK, I. J.: Zásobování čs. vojska na Rusi, Praha 1928

WERSTADT, Jaroslav: Zápas Františka Ferdinanda o záchranu habsburské monarchie, Praha 1991

Západočeské umělecko-průmyslové muzeum města Plzně: Průvodce výstavou obrazů Jindřicha Vlčka, akad. malíře a legionáře, Naše legie v Rusku a v Sibiři, 28. 10. – 6. 12. 1931

Beletrie

BRTNÍKOVÁ-PETŘÍKOVÁ, Anna: V prvním boji. Svému muži generálu r. 1 Václavu Petříkovi vděčně připisuji, Mladá Boleslav, 1924

KLEPÁČ, Jan: Ach, ty ženské, Vladivostok, 1920

MEDEK, Rudolf: O našich legiích, dětech a zvířátkách v Sibiři, Praha, 1921

VALENTA-ALFA, Václav: Do legie. Povídky našich na Sibiři, Praha, 1924

VLASÁK, Rudolf: Z těplušky do těplušky a jiné houpačky, Praha, 1929

Seznam příloh

1 Lazarety u Zborova

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, II. díl, 1926, s. 821

2 Ranění ve stanu lazaretu

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, II. díl, 1926, s. 823

3 Doprava raněných sanitním oddělením

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, I. díl, 1926, s. 87

4 Koně v sanitní službě

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, I. díl, 1926, s. 88

5 Na ruském obvazišti

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, III. díl, 1926, s. 11

6 Sanitní vlak Dr. Jansaka, vůz pro těžce raněné

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 2727

7 Těžce ranění českoslovenští *dobrovolci* v sanitním vlaku Dr. Suchánka

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 865

8 Operace Dr. Pánka v sanitním vlaku Štábu I. divize – vynětí koule z hlavy

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 1435

9 Poprava *dobrovolců* Müllera a Grmely Rakušany ve Vadovicích

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 792

10 Padlí v boji u Zborova

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, II. díl, 1926, s. 835

11 Padlí v boji u Zborova

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, II. díl, 1926, s. 835

12 Padlí českoslovenští *dobrovolci* v boji proti bolševikům na Ussurijské frontě na Dálném Východě

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 9664

13 Pohřební ústav Severouralské fronty

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 65670

14 Mrtvola československého *dobrovolce* padlého v boji na Nikolajevské frontě před pohřbem

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 289

15 Pohřeb Jiřího Klecandy v Omsku

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, III. díl, 1926, s. 767

16 Pohřeb padlých československých *dobrovolců* v bojích proti bolševikům

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 116

17 Československý důstojník, praporčík kulometné roty 6. střeleckého pluku u hrobu svého rodného bratra

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 2306

18 Svážení kamene na stavbu pomníku

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, IV. díl, 1926, s. 762

19 Stavba pomníku padlým československým *dobrovolcům* 8. střeleckého pluku

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 285

20 Pomník padlým bratřím u stanice Ufalej

Za svobodu, Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920, III. díl, 1926, s. 788

21 Stavba pomníku padlým československým *dobrovolcům* na ruském hřbitově

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 974

22 Sochařská dílna Informačně osvětového odboru

VÚA/VHA, fotoarchiv, 1. světová válka, Ruské legie, zdravotnictví, pohřby, mrtví. Č. neg. 8448

Přílohy

Příloha č. 1: Lazarety u Zborova

Příloha č. 2: Ranění ve stanu

Příloha č. 3: Doprava raněných sanitním oddělením

Příloha č. 4: Koně v sanitní službě

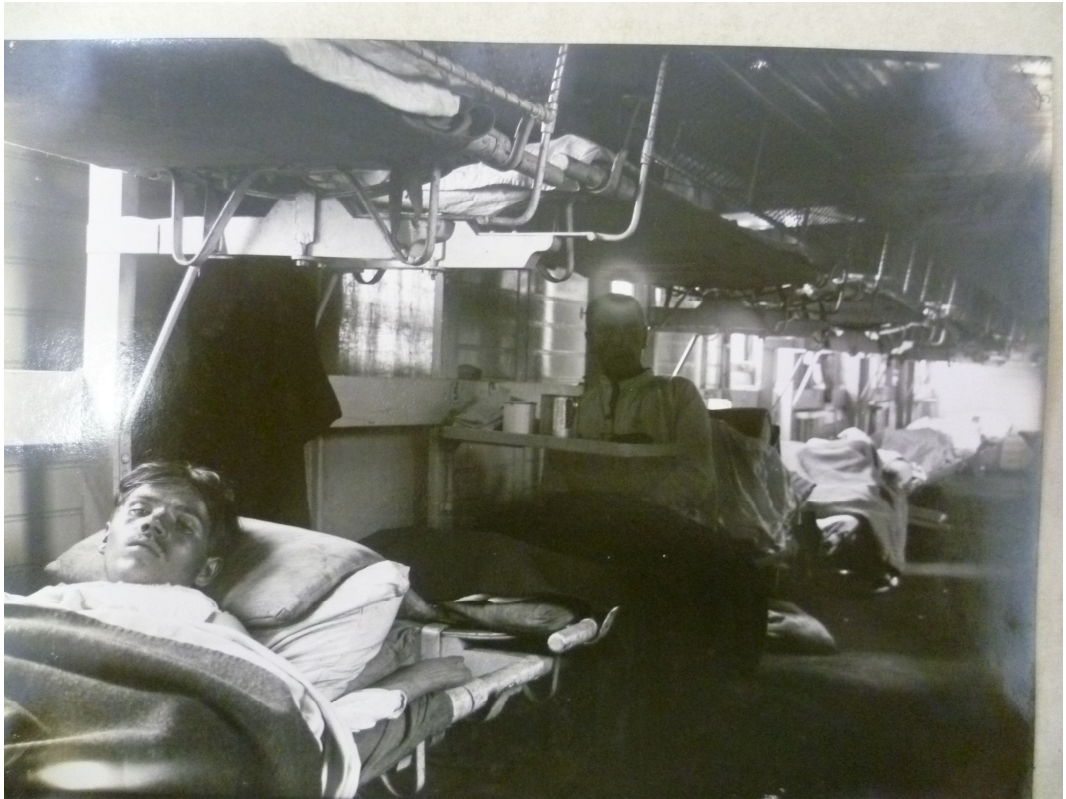
Příloha č. 5: Na ruském obvazišti

Příloha č. 6: Sanitní vlak Dr. Jansaka – vůz pro těžce raněné

Příloha č. 7: Těžce ranění Českoslovenští *dobrovolci* v sanitním vlaku Dr. Suchánka

Příloha č. 8: Operace Dr. Pánka v sanitním vlaku Štábu I. divize – vynětí koule z hlavy

Příloha č. 9: Poprava *dobrovolců* Müllera a Grmely Rakušany ve Vadovicích

Příloha č. 10: Padlí v boji u Zborova

Příloha č. 11: Padlí v boji u Zborova

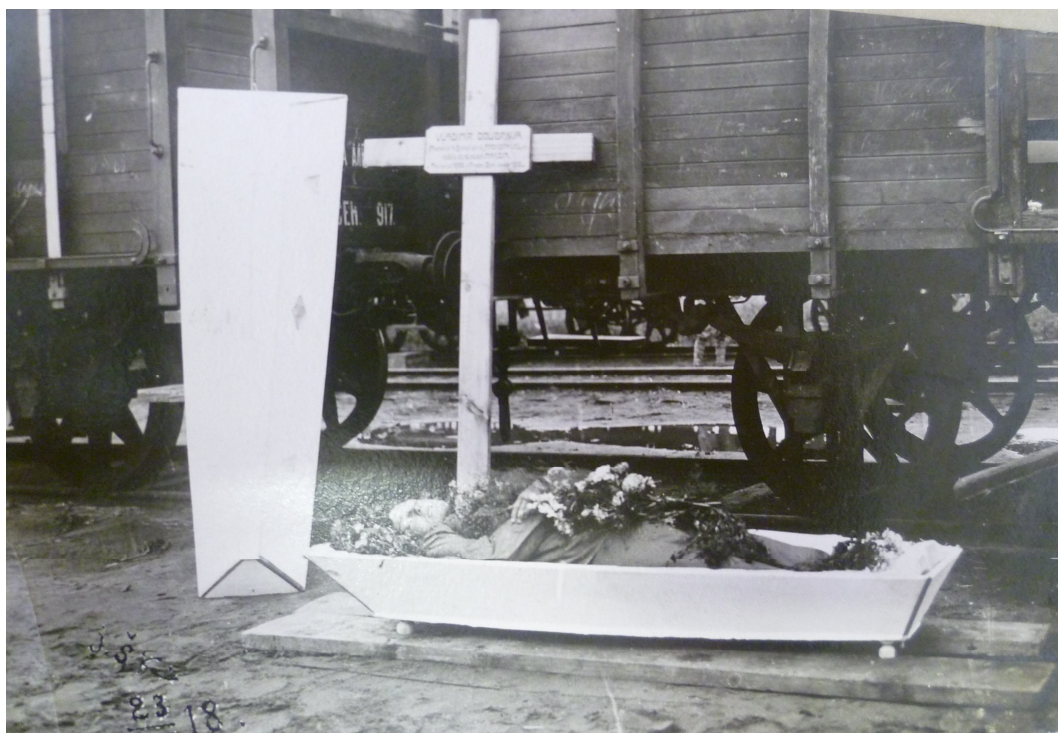
Příloha č. 12: Padlí českoslovenští *dobrovolci* v boji proti bolševikům na Ussurijské frontě na Dálném Východě.

Příloha č. 13: Pohřební ústav Severouralské fronty

Příloha č. 14: Mrtvola československého *dobrovolce* padlého v boji na Nikolajevské frontě před pohřbem

Příloha č. 15: Pohřeb Jiřího Klecandy v Omsku

Příloha č. 16: Pohřeb padlých československých *dobrovolců* v bojích proti bolševikům

Příloha č. 17: Čs. důstojník, praporčík kulometné roty 6. střeleckého pluku u hrobu svého rodného bratra

Příloha č. 18: Svážení kamene na stavbu pomníku

Příloha č. 19: Stavba pomníku padlým československým *dobrovolcům* 8. střeleckého pluku

Пříloha č. 20: Pomník padlým bratřím u stanice Ufalej

Příloha č. 21: Stavba pomníku padlým československým *dobrovolcům* na ruském hřbitově

Příloha č. 22: Sochařská dílna Informačně osvětového odboru

